

स्मृति - पुष्प

मागीशिर्ष शुक्ल ७, १५ डिसेंबर १९, बुधवार

सामकृष्ण - विवेकानंद सेवा मंडळ
गीताजगर, बायपास रोड, अकोला ४४४ ००९

1. अकोला.

दळक रोड, अकोला

गना सन १९६३)

द्वारे विनम्र व तत्पर

याची सोय.

भाणि १९५ कोटीचे

स्वणारी विदर्भातील

महाराष्ट्र अर्बे

व बँक.

शाखेत लवकर

- संचालक, श्री

पांडे - संचालक

श्री गुरुमुखदास

देवराव नळका

। वंदना बाग

भाई गणात्रा

रामकृष्ण - विवेकानंद सेवाश्रम, अकोला

रजि. : एफ. ६६५ मे १९८० ■ महाराष्ट्र ५७५, अकोला

मंदिर समर्पण एवं प्राणप्रतिष्ठा समारोह

श्रीमत्, स्वामी गहनानंदजी महाराज, परम - उपाध्यक्ष रामकृष्ण मठ तथा मिशन, बेलुरमठ हावडा,
के शुभ करकमलो द्वारा

मार्गशीर्ष शुक्ल ७, शके १९२१, बुधवार, १५ दिसंबर १९९९

स्मृति पुष्प

• प्रमुख उपस्थिती •

स्वामी भौमानंदजी महाराज
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, पुणे

स्वामी निखिलात्मानंदजी महाराज
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, इलाहाबाद

स्वामी सत्यरूपानंदजी महाराज
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, रायपूर

स्वामी ब्रह्मस्थानंदजी महाराज
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, नागपूर

स्वामी विष्णुपादानंदजी महाराज
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, इंदौर

देणगी मूल्य : रुपये पच्चीस केवल

प्रति

गती

को सादर सप्रेम भेट !

स्मृति पुष्य

प्रकाशक

प्रकाशन तिथी

मुद्रक

मुखपृष्ठ सजावट

अक्षर रचना

छायाचित्र

संपादक मंडल

■ रामकृष्ण - विवेकानंद सेवा मंडल
गीता नगर, बायपास रोड, अकोला ४४४ ००१
फोन : ०७२४ - ४४००१४

■ मार्गशीर्ष शुक्ल - ७, शके १९२१
बुधवार, १५ दिसंबर, १९९९

■ शिवाजी प्रिंटिंग प्रेस
तिलक रोड, अकोला ४४४ ००१
फोन : ०७२४ - ४३७८४६

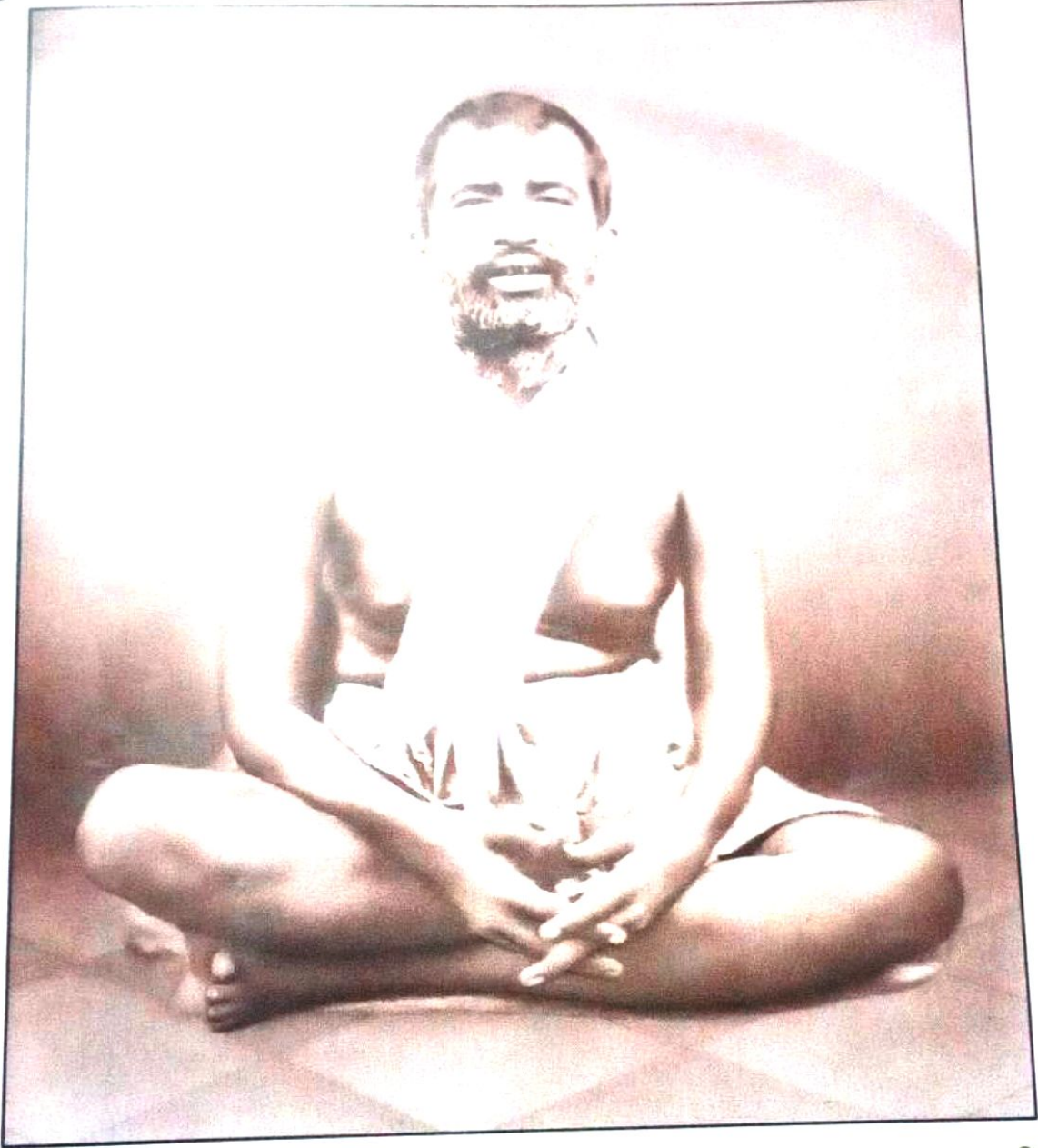
■ कोठारी ग्राफिक्स
माळीपुरा, माणक टॉकीज के सामने, अकोला
फोन : ०७२४ - ४३३१०१

■ डांगे कॉम्प्युग्राफी
हरिहर पेठ, जुने शहर, अकोला ४४४ ००२
फोन : ०७२४ - ४२३८९५

■ आर. के. स्टुडीओ
पंचायत समिती के सामने, अकोला

- प्रा. डॉ. शरद ओंकार कोलते
- प्रा. पुरुषोत्तम यशवंत देशमुख
- प्रा. हरीमाऊ हिवरे
- प्रा. डॉ. श्रीधर टिंगरे

श्रीरामकृष्ण परमहंस

मे. ज्योती फूट वेअर्स

प्रोप्रा. पुरुषोत्तम तिरथदास राजदेव, अकोला, इनकी ओरसे सप्रेम भेंट !

स्मृति पुष्प

RAMAKRISHNA MATH
P O Belur Math Dist Howrah
West Bengal 711 202

20th January 99

SWAMI RANGANATHANANDA

MESSAGE

My Dear Sri Kaware,

I am very glad to know that Sri Ramakrishna Vivekananda Seva Mandal of Akola has constructed a temple for Sri Ramakrishna and that it will be dedicated on 15th March, 1999, by Swami Gahanananda. Sri Ramakrishna is the incarnation for the modern age. His unique teachings will definitely inspire people who read them and will help them to mould their lives accordingly and make them serve others in the right spirit. I wish that the new temple at the Seva Mandal, Akola, draws more people to the life-giving message of Sri Ramkrishna.

I convey my love and blessings for the success of the dedication ceremony and the souvenir.

Yours affectionately,

(Swami Ranganathananda)
President
Ramakrishna Math and
Ramakrishna Mission

March - 9, 1999

MESSAGE

Dear Secretary,
R. V. Ashram, Akola.

I am very glad that the Ramakrishna Vivekananda Ashram building at Akola will be dedicated on March 15, 99 and a Souvenir will also be published to commemorate the occasion.

About Sri. Ramkrishna, Swami Vivekananda wrote, "From the very date that he was born, has sprung the सत्य-युग (Golden Age). Hence forth there is an end to all sorts of distinctions between man and woman, between the rich and the poor; the literate and illiterate, Brahmins and Chandalas - he lived to root - out all. And he was the harbinger of Peace the separation between Hindus and Mohammedans, between Hindus and Christians, all are now things of the past. That fight about distinctions, that there was, belonged to another era. In this सत्य-युग the tidal wave of Shri. Ramkrishna's Love has unified all".

The more we have the privilege to work for his glorious and golden age the better for us individually and collectively. If we can take up just one of the ennobling ideals practised, realized and preached by Ramakrishna - Vivekananda, our lives will become worthy and blissful, full of inspiration and noble enthusiasm. शिवज्ञाने - जीव सेवा - the service to man as service to God - is one such idea for present age.

My congratulations to all who have been instrumental for the work. I pray that the dedication of the building and the publication of the commemorative Souvenir Succeed in kindling the flame of spirituality in the children of immortality.

(Swami Gahanananda)

Vice - President

Ramakrishna Math and Ramakrishna Mission

Phone : 6549681, Fax : 654 - 4346

RAMAKRISHNA MATH
P O Belur Math, Dist. Howrah,
West Bengal . 711 202

Ref : Genl / 21A
January - 20, 1999

SWAMI SMARANANANDA

MESSAGE

Sri. P. N. Kaware
President,
Shri Ramakrishna Vivekananda Sewa Mandal,
Geeta Nagar, Akola 444 002.
(Maharashtra)

Dear Sri Kaware,

I am glad to learn from your letter No. TD / 99 / 05 dated 3-1-99 that a souvenir will be published during the inauguration of newly constructed Sri Ramakrishna Temple at Akola. A temple is the parlour of the Lord where He meets His devotees. So I do hope that the devotees will be benefitted greatly by this.

May the temple dedication ceremony be a grand success is my prayer to Sri Sri Thakur.

With be wishes and namaskar.

(Swami Smaranananda)
General Secretary
Ramakrishna Math and
Ramakrishna Mission

माँ सारदादेवी

माँ शारदा असोसिएट व शारदा उद्योग

यांचेकडून सप्रेम भेट

॥ श्री रामकृष्ण शरणम् ॥

श्री रामकृष्ण - विवेकानंद सेवा मंडल, अकोला की ओरसे आश्रम और मंदिर का यह भवन समर्पण तथा प्राणप्रतिष्ठा के अवसरपर यह "स्मृति - पुष्प" भगवान रामकृष्ण, माँ सारदादेवी तथा स्वामी विवेकानंदजी को बहुत श्रद्धासुमन अर्पण कर रहा हूँ ।

स्वामी भाष्यानंदजी (अकोला निवासी) और स्वामी आत्मानंदजी की असीम कृपा व प्रेरणा से यह सेवा मंडल स्थापित हुआ । स्वामी भाष्यानंदजी शिकागो धर्ममहासभा के स्वर्ण जयंति समारोह तथा विवेकानंद - वेदांत सोसायटी, शिकागो के अध्यक्ष थे ।

गृहस्थी भक्तों को प्रेरित कर और बखूबी ज्ञान, धीमे धीमे भक्ती तथा सेवारत कराना यह ध्येय लेकर मंडल प्रगति की ओर अग्रसर है ।

यह "स्मृति - पुष्प" प्रकाशन द्वारा उदार तथा सेवा भावसे समस्त हितचिंतकोंद्वारा विज्ञापन तथा अर्थदान व अन्नदान देकर भवन समर्पण हेतु सिद्ध कराया है । संपादकीय मंडल इन सभी दाताओंका सदैव ऋणी रहेगा ।

हमें विश्वास है कि समस्त भक्तगण इस स्मृति-पुष्प का सुगंध लेकर ईश्वरानुभूति के लिए व्याकुल होकर कल्याण मार्गपर अवश्य प्रगती कर सकेंगे और इस आश्रम द्वारा संपर्क अभियान से लाभान्वित होंगे ।

हमारी प्रार्थना एवं अनुरोधपर सभी हस्ताक्षर स्वामियोंने अल्पावकाशमें समर्पक लेख प्रदान किए तथा मुद्रक, मुखपृष्ठ सजावटकार, छायाचित्रकार, अक्षर रचनाकार द्वारा अल्पसमय में सेवाभावसे इस पुस्तिका को पूर्णत्व रूप दिया । संपादक मंडल सभी सेवार्थी, दाताओं, अन्य स्वरूपसे सहाय्यकारियों का जिनके बिना यह कार्य संभव न था, आभारी है ।

- संपादक

लेखा नुक्रम

अ.क्र.	लेख	लेखक	पृष्ठ क्र.
०१.	रामकृष्ण - विवेकानंद सेवा मंडळ, वाटचाल		०१ - १
०२.	श्रीरामकृष्ण मालीकेतील तेजस्वी तारा 'स्वामी भाष्यानंद'	मेजर जनरल, ए. व्ही. नातू	०३ - ०
०३.	रामकृष्ण संघाच्या कार्यात खाजगी केंद्रांची भूमिका	डॉ. सौ. स्नेहा महाजनी,	
०४.	THE DEVOTEE	स्वामी तत्वज्ञानानंदजी	०५ - ०
०५.	श्री रामकृष्णदेव और सर्वधर्म समन्वय	अनु.- स्वामी ओंकारेश्वरानंदजी	०६ - ०
०६.	प्रबुद्ध नागरिकता	महात्मा गांधी	१४ - १०
०७.	PATH FINDER FOR THE MODERN YOUTH	ब्रह्मलीन स्वामी भूतेशानंदजी	२१ - २५
०८.	स्वामी विवेकानंद और सेवा धर्म	स्वामी रंगनाथानंदजी	३० - ३२
०९.	श्री रामकृष्ण, धर्म और सांप्रदायिकता	स्वामी जीतात्मानंदजी,	३७ - ३९
१०.	मन आणि जीवात्मा	राजकोट	४४ - ४७
११.	नाम महिमा	स्वामी सत्प्रकाशानंदजी	५२ - ५५
१२.	चरित्र निर्माण	अनुवाद - स्वामी व्योमरुपानंदजी	६० - ६०
१३.	तस्मै श्री गुरवे नमः	स्वामी योगात्मानंदजी	६५ - ७०
१४.	कल्पतरु	स्वामी ब्रह्मस्थानंदजी	७५ - ७७
१५.	रामकृष्ण के तीन रूप	स्वामी विपाप्मानंद	८२ - ८३
१६.	युवकांना स्वामी विवेकानंदांचा देशभक्तीचा संदेश.	स्वामी ब्रह्मेशानंदजी	८८ - ९२
		श्री. व्ही. के. आर. डी. राव	
		अनु. : श्री. माधवराव बोरडकर	

स्वामी विवेकानंद

मे. रिशी ट्रेडर्स

प्रोप्रा. रतनलाल किशनचंद मुरजानी, अकोला, इनकी ओरसे सप्रेम भेंट ।

हमारे प्रेरणा - स्रोत

स्वामी भाष्यानंदजी

माजी प्रमुख, वेदान्त सोसायटी शिकागो (अमेरिका)

स्वामी आत्मानंदजी

माजी अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ,
रायपुर

स्वामी व्योमरूपानंदजी

माजी अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ,
नागपुर.

हमारे प्रेरणा - स्रोत . . .

- **ब्रह्मलीन स्वामी भूतेशानंदजी**
माजी अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, बेलूर
- **स्वामी रंगनाथानंदजी**
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, बेलूर
- **स्वामी गहनानंदजी**
उपाध्यक्ष, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, बेलूर
- **स्वामी आत्मस्थानंदजी**
उपाध्यक्ष, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, बेलूर
- **स्वामी वागीशानंदजी**
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, मुंबई
- **स्वामी स्मरणानंदजी**
महा-सचिव, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, बेलूर
- **स्वामी भौमानंदजी**
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, पुणे
- **स्वामी सत्यरूपानंदजी**
सचिव, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, रायपूर
- **स्वामी ब्रह्मस्थानंदजी**
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, नागपूर
- **स्वामी निखिलात्मानंदजी**
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ तथा रामकृष्ण मिशन, अलाहाबाद
- **स्वामी योगात्मानंदजी**
सचिव, रामकृष्ण मिशन, शिलाँग (मेघालय)
- **स्वामी तत्वज्ञानानंदजी**
प्राचार्य, रामकृष्ण मिशन शिल्प मंदिर,
सारदापीठ, बेलूरमठ

श्री. किसनलाल अग्रवाल

कॉटन ब्रोकर्स

राजूरकर कंपाउंड, अकोला फोन : (0७२४) - ४३४९९३

इनकी ओरसे हार्दिक शुभेच्छा !

श्री रामकृष्ण विवेकानंद सेवामंडळाची वाटचाल

भगवंताचे कार्य भगवंतच करित असतो. त्याला निमित्त मात्र काम करणाऱ्या लोकांचे असावे लागते. ध्येयाने प्रेरित असे कार्य करणारे लोक एकजुटीने एकत्र आले तर राईतूनच मोठमोठे कार्य घडल्याची अनंत उदाहरणे आपल्याला पाहावयास मिळतात. भगवंताच्या कार्याचे असेच आहे. कोटून तरी बिज पडते, ते उगवते, वाढते व त्याच्याच कृपेने विशाल वृक्षात रुपांतर होते.

अकोला येथील या सेवा मंडळाच्या वाटचालीला पण अशीच सुरुवात झाली. श्री. नरेन्द्र जुन्नरकर नावाचे गृहस्थ युनायटेड कमर्शियल बँकेत व्यवस्थापक म्हणून बाहेरून आले. ते श्रीरामकृष्णांचे भक्त. रामकृष्ण भावधारेबाबत त्यांची ओढ. त्यातून संपर्कात आलेल्या व्यक्तींच्या जीवनांत भाव निर्माण करण्यास सुरुवात झाली. श्री. सुरजमलजी भुरमलजी शर्मा सारखे लोक त्यांच्या संपर्कात आले. रामकृष्ण मिशन नागपूरचे स्वामी राकानंद हेही अकोल्यास येऊ लागले. त्या भावाशी संबंधीत डॉ. विठ्ठलराव ढवळे आदि कांही मंडळी त्यामुळे एकत्रित आले. दर रविवारचे प्रार्थना आदि कार्य सुरु झाले. स्वामी आत्मानंद, सचिव, रायपूर आश्रम यांची लोकांना प्रोत्साहित व जागृत करण्याची भरारी फार मोठी होती. ते व स्वामी व्योमरुपानंद, अध्यक्ष नांगपूर आश्रम यांच्या प्रेरणेतून भक्त वर्ग वाढत गेला. श्री. वासुदेवजी अग्रवाल, बाबुजी राजदेव, अनंतराव इंगळे, वसंतराव भागवत, श्रीराम इंगळे वगैरे लोक दर रविवारच्या प्रार्थनेला एकत्र येऊ लागले. कांही दिवस मुकुंद मंदिरात प्रार्थना होऊ लागली. स्वामी राकानंदांच्या मार्गदर्शनाखाली महाराष्ट्र विश्वस्त कायद्याखाली नोंदणी होऊन त्याला महाराष्ट्र सहकार कायद्याखाली क्रमांक प्राप्त मंडळाची नोंदणी झाली.

स्वामी भाष्यानंदजी मधून - मधून अकोल्यास आपल्या अमेरिकेतील शिष्य परिवारासह येत असत. अकोला हे त्यांचे गांव. येथे रामकृष्ण आश्रम स्थापन व्हावा अशी त्यांची मनोमन इच्छा. त्याची परिणती "येथे आश्रम झाल्याशिवाय मी येणार नाही." याच प्रेमाच्या पण निर्वाणीच्या आदेशात झाली. स्वामी आत्मानंद यांच्याही मनातील दृढ इच्छा तीच. तीचीही परिणती याच प्रेमाच्या

निर्वाणीच्या आदेशात झाली.

थोर संतांच्या इच्छा-आकांक्षा प्रत्यक्ष रूपात साकार होण्याची कार्यवाही सुरु झाली. जागेचा शोध सुरु झाला. बऱ्याच जागा पाहिल्या पण शेवटी आकोली परिसरातील गोळे ले-आऊट मधील प्लॉट निश्चित करण्यात आले व त्या प्लॉटची खरेदी झाली. स्वामी निखिलात्मानंदांनी त्या जागेतील उणिवा दूर करण्याच्या दृष्टीने आणखी तीन प्लॉट घ्यावयाच्या सूचना केल्या. त्यामुळे आश्रमाची जागा रोडला लागून झाली.

या जागेलासुद्धा स्वप्नाचा संदर्भ आहे. श्री. हरिभाऊ गोळे, जमिनीचे पूर्व मालक यांना स्वप्न पडले होते. एक भगवा वस्त्रधारी संन्यासी विमानातून नदी काठी उतरला व सरळ या प्लॉटकडे चालत आला होता. त्याच जागेत आज श्री ठाकूरांची प्रतिमा प्रतिष्ठापीत होत आहे.

इमारतीचे रेखाचित्र श्री. अनंतराव इंगळे यांनी स्वामी आत्मानंदांच्या सूचनेनुसार तयार केले व ते त्यांचेकडून स्वीकृत करून घेतलेच. त्यानुसार त्यांनीच बांधकाम केले आहे. त्यांत स्वामी तत्वज्ञानानंद, प्राचार्य, रामकृष्ण शिल्प मंदिर, सारदापिठ, बेलूरमठ हावरा यांचे वारंवार मौलीक मार्गदर्शन मिळाले. तसेच स्वामी भौमानंदजी, स्वामी निखिलात्मानंदजी, स्वामी सत्यरूपानंदजी, स्वामी ब्रह्मस्थानंदजी यांचेही वरचेवर मार्गदर्शन मिळत राहिले. याशिवाय अुभारणीत श्री. गोपालजी अग्रवाल, सर्वश्री. राम इंगळे, जयंत कावरे, डॉ. जी. जी. भारती, नरेंद्र कावरे, जैन, श्रीमती द्विवेदि व तिचे सहकारी यांचा फार मोठा सहयोग लाभला. श्री. स्वामी ओंकारेश्वरानंदांनी खंडीत काम पूर्ण करून गती देण्याचे व दैनंदिन लक्ष घालून पूर्ती करण्यासाठी फार परिश्रम घेतले. भूमिपूजन दि. १३ मार्च १९९१ रोजी स्वामी व्योमरुपानंदजी, अध्यक्ष रामकृष्ण मठ नागपूर यांचे हस्ते झाले. इमारत अर्धवट असतांना एका खोलीत श्री रामकृष्ण, माँ सारदा, तथा स्वामी विवेकानंद यांच्या प्रतिमांची प्रतिष्ठापना दि. २८ जुलै १९९२ रोजी स्वामी सत्यरूपानंदजी, रायपूर आश्रम यांचे हस्ते होऊन पूजाकार्य तथा प्रार्थना नियमीत सुरु झाली. आज ती पूर्ण होऊन १५ डिसेंबर १९९९ रोजी परमपूज्य स्वामी

गहनानंदजी, परम भुपाध्यक्ष, रामकृष्ण मठ व मिशन बेलूर यांचे हस्ते स्थापित होउन, त्यांची प्राणप्रतिष्ठा होत आहे. हा ही केवळ योगायोग नाही. १९९७ - ९८ मध्ये शताब्दी महोत्सवात जेव्हा अकोला येथील बरीच भक्तमंडळी प्रकृती अस्वास्थामुळे विश्रांती घेत असलेल्या स्वामी गहनानंदजींना भूवनेश्वरला भेटली तेव्हाच स्वामीजींनी सांगितले होते "मै जानता हूँ। मै वहां अकोला मंदिर प्रतिष्ठापना के लिये आनेवाला हूँ।" आणि तसेच झाले. १५ मार्च ९९ चा कार्यक्रम निश्चित झाला होता परंतु स्वामीजींच्या प्रकृती अस्वास्थामुळे कार्यक्रम पुढे ढकलला. आज तो दिवस उगवला. आम्ही सर्व भक्त धन्य झालो.

बांधकामासाठी श्री. राधेश्यामजी अग्रवाल, मुंबई व श्री. कै. गंगाधरजी अग्रवाल यांचा मोठा सहभाग लाभला. याशिवाय गावातील व बाहेरील सर्व भगवत्प्रेमी मंडळींनी सामाजिक संस्थांनी वारंवार आर्थिक मदत देऊन जे मोलाचे सहकार्य केले त्यामुळेच ही वास्तू आज या ठिकाणी या स्वरूपात उभी झाली आहे.

आश्रम बांधकामाच्या व्यस्ततेमधून वेळ काढून भावधारा वाढविण्याचे कार्य निरनिराळ्या उपक्रमाद्वारे चालू आहे. बालकांसाठी बालवाडी चालविणे, बालसंस्कार शिबिरातून प्रबोधन, विद्यालये, महाविद्यालयातून निबंध स्पर्धा, वक्तृत्वस्पर्धा आयोजित करणे, प्राविण्य प्राप्त विद्यार्थ्यांना पारितोषिके देऊन प्रोत्साहित करणे, विद्यालयातून व्याख्याने देणे, महाविद्यालयातून तसेच विद्यालयातून युवकांची व्यक्तित्व विकास शिबिरे घेणे, विद्यापीठातून व इतर कार्यालयातून कर्मयोगावर भर देवून कार्यशाळा आयोजित

करणे, तरुण मुलांमुलींसाठी स्वामी विवेकानंद अभ्यास मंडळ, स्त्रीयांकरिता माँ सारदा महिला सेवा संघ, स भक्तांसाठी दर रविवारला भागवतावरिल व्याख्याने, तसे आध्यात्मिक साधना वर्ग चालविणे, भक्तांसाठी नाममा नोंदणीवर वाचनालयातून रामकृष्ण विवेकानंद भावधारा संबंधी पुस्तके व इतर साहित्य उपलब्ध करून देणे, अकोला शहरात विविध धार्मिक तथा आध्यात्मिक कार्यक्रमांच्य ठिकाणी पुस्तकांचा स्टॉल उभारून साहित्य विक्री करण इत्यादी कार्यक्रमाद्वारे प्रबोधन घडविले जात आहे.

या कार्यात जनतेचा, भक्तांचा, शैक्षणिक संस्थांचा तसेच राष्ट्रीय सेवा योजनेचा फार मोठा सहभाग लाभत आहे. किंबहुना त्यांच्याच सहकार्याने ह्या गोष्टी घडत आहेत.

भगवान रामकृष्णांचे कृपेने केंद्राचे कार्य प्रगती पथावर आहे. ह्या बिजाचे विशाल वृक्षात रुपांतर होवो हीच प्रार्थना !

अध्यक्ष,
प्र. न. कावरे

सचिव,
बासुदेवजी अग्रवाल

रामकृष्ण - विवेकानंद सेवा मंडळ
गीता नगर, बायपास रोड, अकोला

अकोला
दिनांक, १५ डिसेंबर ९९

प्रसिद्ध फ्रेंच मनीषी रोमाँ रोलाँ यांनी श्रीरामकृष्णांविषयी एक अत्यंत उद्बोधक विधान केले आहे. -

"ज्या मनुष्याची प्रतिमा मी येथे प्रस्तुत करणार आहे तो तीस कोटी लोकांच्या दोन हजार वर्षांच्या आध्यात्मिक जीवनाचे परिपूर्ण रूप आहे. त्यांच्या अंतरजीवनाने समस्त मानवजात व देवांना समाविष्ट केलं आहे."

श्री रामकृष्ण मातीकेतील तेजस्वी तारा

सर्वधर्म समभावाची उच्चकोटीची अनुभूति प्राप्त करणाऱ्या प.पू. श्री रामकृष्ण यांच्या मठातील एक कर्मयोगी म्हणजे स्वामी भाष्यानंद. स्वामी भाष्यानंद; पूर्वाश्रमीचे श्री. वसंत विश्वनाथ नातू. याचा जन्म १९१७ साली, तत्त्वनिष्ठ मिश्रक कुटुंबात झाला. आईचे नाव सौ. अन्नपूर्णाबाई तर वडिलांचे नाव विश्वनाथ वासुदेव नातू. अत्यंत गरीब परिस्थिती पण बाणेदार, स्वाभिमानाची व देशाभिमानाची वृत्ती त्यामुळे लहानपणीच सचोटी, राष्ट्रप्रेम यांचे बाळकडू स्वामीजींना पित्याकडून मिळाले.

परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी श्री. विश्वनाथ नातू त्यांच्या अचरा ह्या कोकणातील राहत्या गावाहून अकोला येथे येऊन स्थायिक झाले. त्यावेळी स्वामीजी अगदी लहान होते. स्वामीजींनी प्रथम अकोल्याच्या टिळक राष्ट्रीय शाळेत तीन वर्षे शिक्षण घेतले. नंतर ती शाळा सोडून सरकारी मुलांच्या शाळेत घेऊन इ. स. १९३६ मध्ये मॅट्रिक पास झाले. महाविद्यालयीन शिक्षण नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजमध्ये अतिशय परिश्रम घेऊन पूर्ण केले. परिस्थितीमुळे जेवणाची व्यवस्थासुद्धा होत नव्हती. त्यांच्या मित्रांनी प्रत्येकी एक दिवस याप्रमाणे स्वामींच्या जेवणाची व्यवस्था केली. परंतु असे पाचच मित्र असल्यामुळे आठवड्यातील दोन दिवसांचा प्रश्न शिल्लकच होता. त्यासाठी स्वामीजी शिकवण्या करीत असत.

नागपूर विद्यापीठातून संस्कृतची उच्चपदवी प्राप्त केल्यानंतर मिळालेली चांगली नोकरी सोडून ते इ. स. १९३९ मध्ये नागपूरच्या श्रीरामकृष्ण आश्रमात सामील झाले. तेथे ब्रह्मचारी अवस्थेत राहून प. पू. स्वामी निरजानंदजी महाराज यांचे कडून अनुग्रहीत झाले. अशा रीतीने नातूमहाराज म्हणून ओळखले जाणारे श्री. वसंत नातू आता स्वामी भाष्यानंद झाले. नागपूर आश्रमात अनेक प्रकारची कार्ये केली. जीवन - विकास मासिकाची सुरुवात व प्रगती यांत त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. जनमानसाला आकर्षून घेणे व लोक संग्रह करून त्यांच्या माध्यमातून रामकृष्ण विवेकानंद भाव धारा प्रसारीत करणे हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय.

स्वामी भाष्यानंद

१९६२ साली स्वामी भाष्यानंद कलकत्ता येथील रामकृष्ण मठाच्या Institute of Culture चे उपसचिव म्हणून कार्यान्वित झाले. तेथील उत्कृष्ट कामगिरी पाहून इ. स. १९६४ मध्ये न्युयॉर्क येथील रामकृष्ण मठाचे स्वामी विश्वानंदांच्या मदतीसाठी त्यांना पाठविण्यात आले. पुढे एकच वर्षाने शिकॅगो येथील विवेकानंद वेदांत सोसायटीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. अकोल्याला शिक्षणाची सुरुवात केलेले श्री. वसंत नातू स्वामी भाष्यानंदजी अमेरिकेतील भक्तांना मार्गदर्शन करते झाले, ही अकोलेकरांसाठी अतिशय अभिमानाची बाब होती. पण स्वामीजींच्या दृष्टीने तो त्यांचा कसोटीचा काळ होता. शिकॅगोचा हा मठ आर्थिक विवंचनेत होता. या अडचणीत एवढे मोठे पद आणि त्याची जबाबदारी स्वीकारताना स्वामीजी उद्गारले की "ज्या ईश्वराने येथपर्यंत आणले त्याच्याच प्रेरणेने पुढचे कार्य पार पडेल, रामकृष्णांची इच्छा असेल तसे होईल" आणि खरोखर प. पू. ठाकूर त्यांच्या पाठीशी उभे राहिले. ज्या ठिकाणी अगोदरच्या मठाधिपतींच्या अंत्ययात्रेसाठी देखील पैशांची सोय नव्हती त्याच शिकॅगो शहरातील हाईउपार्क बुलेवार्ड रस्त्यावर सायंस अँड इंडस्ट्रियल म्युझियम जवळच्या प्रतिष्ठित आणि महागड्या वस्तीत स्वामीजींनी आश्रमाकरिता जागा मिळविली. एका खोलीत कसाबसा चालणारा आश्रम स्वतःचे इमारतीत स्थानांतरीत झाला. आश्रमात येणाऱ्या १००-२०० लोकांची संख्या आता ८०,००० पर्यंत गेली होती. स्वामीजींचा कंठ अतिशय गोड आणि वाणी अतिशय मधुर होती. त्यांच्या

आध्यात्मिक प्रवचनासाठी जवळपासच्या ४० केंद्रांवरून भक्त येत असत. त्यात अमेरिका, कॅनडा व त्रिनीदाद येथून येणाऱ्या लोकांचाही समावेश असे.

विवेकानंद वेदांत सोसायटीच्या Newsletter मध्ये त्यांच्या बदल लिहिताना "Dynamic religious Leader" असा उल्लेख केला आहे. 'सोसायटीत येणाऱ्या जनमानसावर ते आरूढ झालेले होते, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति ठरणार नाही.'

अमेरिकेतील त्यांच्या ३० वर्षांच्या वास्तव्यात तेथील लोकांमध्ये हिंदुत्वाबद्दल कुतुहल व रुची निर्माण करण्यात विवेकानंद वेदांत संस्थेने मोलाचे काम केले. अमेरिकेत व विशेषतः शिकॅगोत राहणाऱ्या हजारो भारतीय हिंदू समाजासाठी ते एक केंद्र बिंदू बनले आहे.

दुर्दम्य शक्ती व आध्यात्मिक वृत्तीमुळेच त्यांनी जीवनातील सर्व संघर्ष अत्यंत धीर गंभीरतेने पार पाडलेत. त्यांच्या कवितेतूनच त्यांनी तसे मनोगत व्यक्तही केले.

साकडीमध्ये वर्तो जाणे । उपाधी मध्ये मिळो जाणे ।
अलिप्तपणे रावो जाणे । आपणासी ॥

शिकॅगो पासून १९० मैलावर गँजेस टाऊन (Ganges Town) याठिकाणी इ. स. १९६८ मध्ये परिस्थितीवर मात करून स्वामीजींनी १०० एकराहून जास्त शेत जमीन विकत घेतली व त्या निवांत स्थळी ब्रह्मचान्यांची निवास व्यवस्था करण्यात आली. तेथे अनेक ब्रह्मचारी कर्मयोगाचा अभ्यास करू लागले. याच Ganges Town गंगानगरीत अमेरिकेतील संसारी लोकांसाठी अध्यात्म साधना केंद्र सुद्धा उभारण्यात आले. केवळ तीनच वर्षांच्या काळात (१९६५ ते १९६८) स्वामीजींनी घेतलेली ही झेप म्हणजे त्यांच्या कार्यकुशलतेचा बोलका दाखला आहे.

स्वतः गरिबी अनुभवलेली असल्यामुळे व ज्ञानाची ओढ असल्यामुळे गरीब हुशार विद्यार्थ्यांना ते सर्वतोपरी मदत करीत असत. भारतातील बुद्धिवान विद्यार्थ्यांना म्हणत

“तुम्ही फक्त शिकॅगोत पोहचा व बाकी सर्व माझ्यावर सोडून द्या.” अनेक विद्यार्थी तेथे गेले व काहीनी तर प्रमाश्रित होऊन त्यांचे शिष्यत्व पत्करले. हे सर्व करीत असताना त्यांना आपल्या मायभूमीचा सदैव ध्यास असे. अकोल्यात रामकृष्ण भावधारेचा अभ्यास करण्यासाठी एखादे केंद्र असावे, ही त्यांची मनोकामना होती. म्हणूनच स्वामीजींनी इथल्या रामकृष्ण विवेकानंद आश्रमास ४९,०००/- रू. ची देणगी पाठविली. इथे -

आधीच सिकोन जो सिकवी । तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी ।
गुंतल्या लोकास उजवी । विवेक बळे ॥

ह्या रामदास स्वामींच्या वचनाची यथार्थता जाणवते.

माता, पिता, गुरु आणि सखा ह्या सर्व भावनेतून भक्तांचे त्यांचे ठायी जिवपाड प्रेम जडले. १९८९ साली त्यांना हृदयविकाराचा पहिला झटका आला त्यानंतर हळूहळू प्रकृती घसरत गेली. ४ ऑक्टोबर १९९६ रोजी शेवटचा झटका येऊन त्यांची प्राणज्योत रामकृष्ण चरणी विलीन झाली. रामकृष्ण मालिकेतील एक तेजस्वी तारा त्यांच्या चरणी स्थिरावला.

स्वामीजींना सर्वस्व मानणारा त्यांचा एक भक्त पवन मारविया आपल्या कवितेत म्हणतो. “आज स्वामीजी गेल्याचे मला अति दुःख झाले आहे. मी रात्रभर दुःखात जागून काढली पण पहाटे आजूबाजूला एकदम प्रकाश चैतन्य जाणवले. दुःख आपोआप कमी झाले. माझे प्रिय स्वामीजी माझ्या जवळ असल्याचे जाणवले. लगेच मी सावरलो, कारण स्वामींना दुःख नव्हे तर आनंद व कर्म प्रिय होते.”

त्यांचे एक भक्त नागपूर येथील प्रभाकर जोशी म्हणतात ते आजही आहेत कारण ते म्हणजे 'Man of God' महापुरुष आहेत.

मेजर जनरल, ए. व्ही. नातू, चाळीसगांव
डॉ. सौ. स्नेहा महाजनी, अकोला.

- उठो, जागो और संपूर्ण रूप से निष्कपट हो जाओ ।
- कामना तथा स्वार्थ से ही भय की उत्पत्ति होती है ।

■ भय दुर्बलता का चिन्ह है ।

- स्वामी विवेकानंद.

रामकृष्ण संघाच्या कार्यात खाजगी केंद्रांची भूमिका

खाजगी केंद्रांची स्थापना व विकास यासंबंधी लिहिण्याचा हा योग म्हणजे मी माझे महत्भाग्यच समजतो. अकोला येथील श्रीरामकृष्ण मंदिराचे निर्माण व समर्पणाच्या या पवित्र प्रसंगामुळेच ही सुसंधी मला उपलब्ध झाली. माझ्या व्यक्तिगत जीवनातही अकोल्याचे एक विशेष महत्त्व आहे. कारण अकोला ही पूज्यपाद नातू महाराजांची जन्मभूमी आहे. त्यांचे संन्यासी नाव स्वामी भाष्यानंदजी होते व ते अमेरिकेतील शिकागोच्या विवेकानंद वेदांत सोसायटीचे सुमारे वीस वर्षे प्रमुख होते. मला तेथे त्यांच्या संस्पर्शात शिष्य म्हणून सहा वर्षे राहण्याचे सौभाग्य प्राप्त झाले होते.

रामकृष्ण संघाशी संलग्न असलेली बरीच खाजगी केंद्रे संपूर्ण जगभरात उदयास येत आहेत. त्यांच्या मागे महान व्यक्तिमत्त्व लाभलेल्या स्वामीजी लोकांचीच प्रेरणा आहे. दुसरे एक अकोल्याशीच जिहाळ्याचे संबंध असलेले श्रेष्ठ व्यक्तिमत्त्व म्हणजे स्वामी आत्मानंदजी महाराज. त्यांना रामकृष्ण संघाचे मध्य भारतातील दिक्पाल या नावाने संबोधिल्या जात असे. स्वामी भाष्यानंदजी महाराजांनी सुद्धा अमेरिका व कॅनडा मध्ये अशाच जवळ जवळ तीस केंद्रांची स्थापना केली. त्यांनी दहा वर्षे त्या भागात सतत प्रवास केला होता. (कधीकधी ते दरवर्षी पंचविस हजार मैलांचा प्रवास करीत असत) त्याचप्रमाणे मध्यभारतात स्वामी आत्मानंदांनी कित्येक केंद्रांची उभारणी केली आहे. आजही या भागातील घरोघरी त्यांच्या फोटोची आराधना होते.

श्रीरामकृष्ण, सारदादेवी आणि स्वामी विवेकानंद यांच्या प्रेरणादायी संदेशाने प्रेरीत होऊन काही लोक एकत्र येतात. हा लोकांचा छोटा गटच खाजगी केंद्राच्या मुळाशी असतो. जगाचा अनुभव त्यांना आलेला असतोच व जगातील यशही त्यांनी चारवलेले असते. पण तरीही त्यांना जीवनात एक प्रकारची पोकळी जाणवत असते. पण जेव्हा ते एकत्र येतात आणि श्रीरामकृष्ण सारदादेवी व स्वामी विवेकानंद यांच्या अमृतवाणीचे सामुहिक वाचन, श्रवण, प्रार्थना, पूजा करतात त्यावेळी त्यांना मानसिक शांती व समाधान लाभते. सर्वसाधारणपणे जवळच असलेले मठाचे केंद्र यामध्ये संप्रेरणेचे कार्य करीत असते. मठातील साधू अशा ठिकाणी

भेट देऊन जिज्ञासू भक्तांना मार्गदर्शन करीत असतात. हळूहळू भक्तांच्या मनात एक स्वतंत्र केंद्र उभारावे ही कल्पना येते व कालांतराने हेच केंद्र रामकृष्ण मठाच्या अधिकृत शाखेत परीणत व्हावे ही मनिषाही भक्तांच्या मनात असते.

अकोला येथील भक्त, प्रशंसक व चाहत्यांच्या अथक परिश्रमाने हे मंदिराचे कार्य पूर्ण होऊ शकले व समर्पणाच्या ह्या उत्कट वेळी श्री रामकृष्ण संघाच्या कार्याची थोडक्यात ओळख करून घेणे आपल्यासाठी उचित राहिल. कारण त्यामुळे आपल्याला आपल्या पुढील कार्याची दिशा ठरविता येईल. “आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च” हे ध्येय समोर ठेऊन आणि चारही योगांचा समन्वय दर्शविणारे शक्तिशाली प्रतीक पाहिल्यास रामकृष्ण संघाचे कार्यक्षेत्र विस्तृत व विशाल आहे, याची कल्पना आपल्याला येते. कोणतीही व्यक्ती मग ती कुण्याही धर्माची, जातीची, वर्णाची, देशाची असो, ती ह्या आध्यात्मिक चळवळीत सक्रीय सहभाग घेऊन आंतरिक समाधान मिळवू शकते.

हिंदू धर्मातील महत्त्वाचे पंथ व उपपंथांच्या सर्व साधना श्रीरामकृष्णांनी केल्या व त्याद्वारे एकाच ईश्वराचा त्यांना साक्षात्कार झाला. त्यामुळेच त्यांनी सर्व पंथांचा समन्वय करण्याचा महत्त्वपूर्ण संदेश, गोंधळात पडलेल्या हिंदूंना दिला. जन्माने हिंदू असूनही श्रीरामकृष्णांनी मुस्लीम व ख्रिस्ती धर्माची पण साधना केली व त्यानंतरही त्यांना एकाच सत्याचा साक्षात्कार झाला, अशा प्रकारे त्यांनी विविध संप्रदायांच्या अनुयायांनी आपसात विवाद करणे निरर्थक आहे, हे दाखवून दिले.

तीव्रता व व्याकुलता यांच्याद्वारेच त्यांनी ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध केले. जडवादी विज्ञाननिष्ठांचे ईश्वर अस्तित्वात असलाच तर तो मृत आहे. हे विधान त्यांनी चुकीचे आहे, असे दाखवून दिले. स्वतः जन्माने ब्राह्मण असूनही त्यांनी अंकार शून्य होण्यासाठी एका भंग्याचे शौचालय स्वच्छ केले होते. अशा प्रकारे उच्च वर्णाचा अभिमान त्यांनी त्यागला होता. शिवज्ञाने जीवसेवेचा आधुनिक मंत्र त्यांनी जगाला दिला. संगळ्यांप्रती समदर्शी होऊन त्यांची सेवा करणे, ही त्यांची शिकवण होती. त्यांनी पराकाष्ठेच्या

सत्यनिष्ठेचे जीवन जगून दाखविले. कामात गुंतलेल्या, पूजा व घ्यानासाठी वेळ नसलेल्या आधुनिक मानवाला त्यांनी सत्यपरायण होण्याचा राजमार्ग दाखविला. स्वतः स्वेच्छेने विवाह करूनही त्यांनी वैवाहिक जीवनाचा सर्वोच्च आदर्श स्वतःच्या जीवनात श्री सारदादेवीच्या संमतीने त्यांनी जगून दाखविला.

श्री माँ सारदादेवी पवित्रतेची घनीभूत मूर्तीच होत्या. चांनी मोठमोठी कार्ये अहंशून्य होऊन नावलौकिक व सिद्धीची आकांक्षा न बाळगता कशी करावीत हे सगळ्यांना दाखवून दिले. त्यांच्या प्रेमळ वागणुकीने त्यांनी संपूर्ण जगाला आपलेसे करून घेतले होते. अयं निजः परो वेत्ति णना लघूचेतसाम । उदार चरितानाम् तु वसुधैव कुटुम्ब-
कम् । हे माझे आपले लोक असून ते दुसरे परके होत हा हृषमंडूकाप्रमाणे संकीर्ण दृष्टीकोण होय, पण उदार शिष्यवान लोक संपूर्ण पृथ्वीलाच आपले कुटुम्ब समजत भसतात. संघ जननीच्या रूपाने त्या श्रीरामकृष्ण संघातील सगळ्या सन्याशांच्या माता झाल्या. त्यांनी स्थूल शरीराची सगळी बंधने ओलांडली व त्या जगज्जननीच्या रूपात तिष्ठित झाल्या. आजही त्यांना कोणी आई म्हणून हाक मारताच, त्या भक्ताच्या प्रार्थनेला साद देतात. जर श्रीरामकृष्णच श्रीराम व श्रीकृष्ण होते तर श्री माँ सारदादेवी घा सीता आणि राधा होत्या. जेव्हा श्रीराम व सीता यांनी भवतार ग्रहण केला, तेव्हा हनुमंत सुद्धा त्यांच्या सेवकरूपाने भवतीर्ण झाले होते. त्याचप्रमाणे स्वामी विवेकानंद स्वतःला कधी कधी हनुमान म्हणत असत, कारण त्यांनीही श्रीरामचंद्राच्या आज्ञेने समुद्राचे उल्लंघन करणाऱ्या हनुमंताप्रमाणे समुद्र उल्लंघन केले होते. शिकागो येथील अर्महासभेमध्ये भाग घेऊन त्यांनी भारताचा महिमा पुनः स्थापित केला होता. त्यांनी सुशिक्षित लोकांचे जगतच खाद्या खन्याखुन्या क्षत्रियावर याप्रमाणे पादाक्रांत केले होते. त्याकरिता त्यांचे व्यक्तिमत्व व विचार हेच प्रभावी रले होते. पूर्व आणि पश्चिमेचे ह्यापूर्वी अशा तऱ्हेने कधीही घलन झालेले नव्हते. पूर्व आणि पश्चिम दोन्हीही देशांना कत्र येण्याचा समान दुवा व समन्वय त्यांना विवेकानंदांमध्ये मिळाला. अध्यात्म आणि विज्ञान, इहलौकिक व परलौकिक, राष्ट्रीय व वैश्विक, व्यक्ती आणि समाज, आधुनिक आणि प्राचीन, इंग्रजी आणि संस्कृत अशा समस्त

युवकांना त्यांचा नेता मिळाला. स्वातंत्र्य सैनिकांमध्ये त्यांच्यापासून भारतमातेवर प्रेम करण्याची महान प्रेरणा मिळाली. भारत पुढील पन्नास वर्षात स्वतंत्र होईल, अशी भविष्यवाणीही त्यांनीच व्यक्त केली होती. हा त्या आता इतिहास झाला आहे, की महात्मा गांधींनी नेहमीपासून वेगळ्या लढाईत स्वामीजींना पूर्व दृश्यमान असलेले स्वातंत्र्य परकीयांपासून मिळविले.

परंतु आज जेव्हा आपण आपल्या सभोवतालची परिस्थिती पाहतो तेव्हा स्वातंत्र्यानंतरच्या ५९ वर्षांनंतरची ही अवस्था पाहून विस्मय वाटतो व इंग्रजांचे राज्य बरे होते की काय असे वाटायला लागते. कारण आजच्या आपल्या देशाच्या परिस्थितीची पारतंत्र्यातील राज्याशी सुद्धा तुलना होऊ शकत नाही.

व्यक्तिगत जीवनामध्ये राजकीय व सामाजिक जीवनात एक निश्चित उद्देश आपल्या देशातील लोकांमध्ये होता असे आम्ही (ज्यांनी ब्रिटीशांची राजवट पाहिली त्यांच्या तोंडून) ऐकले आहे. प्रत्येक क्षेत्रात थोर व्यक्तिमत्व असलेल्या व्यक्ती त्यावेळी जन्माला आल्या, श्रीरामकृष्ण, श्री माँ सारदा, स्वामी विवेकानंद, योगी अरविंद यांच्यासारख्या संतमंडळी जन्मास आल्या. यांच्या दैवी व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रकाशाने गगनमंडळ उजळून गेले. राजाराममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा ज्योतिबा फुले इत्यादी थोर समाज सुधारकांनी सर्वसाधारण जनतेच्या सर्वांगीण विकासासाठी खूप कार्य केले. जगदीशचंद्र बोस, सी. व्ही. रमण, आणि सर विश्वेश्वरय्या यांच्यासारखे महान वैज्ञानिक व अभियंतेही जन्माला आले. यांच्या कार्याची थोरवी सगळ्या जगाने मान्य केली. भारतातील साहित्य हे इंग्रजी साहित्याच्या संपर्कात आले व त्याने प्रांतीय भाषेसाठी एक नवीन मार्ग खुला केला. बंकीमचंद्र चट्टोपाध्याय व रविन्द्रनाथ टागोर यांनी आपल्याला राष्ट्रगीत व राष्ट्रवंदना दिली. ते इंग्रजी विद्याविभूषीत होते. भारतीय कला व कुटीर उद्योगांचा विकास झाला. भारतात तयार झालेल्या वस्तूंनी विश्वात आपले नाव कमाविले मग ते काश्मीरचे गालीचे घ्या की राजस्थानची धातुकला घ्या, ब्रिटीशकाळात सुद्धा प्रसिद्ध होत्या.

संस्कृत त्याकाळी लिहिल्या जात असे, बोलल्या जात असे व शाळांमधून शिकवल्याही जात असे.

कुणी कुणी म्हणतात की, 'इंग्रजांनी आमचे सर्वस्व लुटून नेले'. पण आज आपल्याच देशातील लोक करोडो रुपये विदेशी बँकात साठवून ठेवीत आहेत. असे म्हणतात की इंग्रजांनी हिंदू व मुसलमान यांच्यातील दुहीचा फायदा घेतला. पण आज आपले राजकारणी लोक जाती, संप्रदाय, धर्म, भाषा यांच्या नावाखाली लोकांची दिशाभूल करीत आहेत. इंग्रजांनी कोणत्या विशिष्ट धर्माच्या भावनांशी रवेळ केला नाही. परंतु आपण मात्र प्रगाढ आध्यात्मिक लोकांना युरोपच्या धर्मनिरपेक्षतेचे धडे देत आहोत. ब्रिटीश लोक हुकूमशाह होते, पण आपण मात्र निवडणुकांवर निवडणुका घेऊन लोकशाहीच्या घोषणा करीत आहोत. ब्रिटीशांनी आपल्या उद्योगधंद्यांना वाढण्यास वाव दिला नाही. इथे एक सुई सुद्धा तयार करण्यात येत नसे. पण आज देशात इतके कारखाने व उद्योगधंदे यांची वाढ होऊनही प्रत्येक प्रदेशाचा मुख्यमंत्री, विदेशातून अर्थ सहाय्याची मागणी करताना आढळतो मग ते कर्म्युनिष्ट असोत की साम्राज्यवादी असोत.

इंग्रजांनी शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार होऊ दिला नाही स्वरे, पण आज आपल्या देशात सर्वोत्तम संस्था I.I.T. मधून पास झालेले बुद्धिमान विद्यार्थी भारत सोडून परदेशात जातात. ते कधीच परत येत नाहीत. अजूनही देशातील ५०% जनता अशिक्षित आहे. ब्रिटीश शिक्षण तज्ञ लॉर्ड मेकॉले यांनी अशा शिक्षण पद्धतीचा भारतात पाया घातला की, ज्यांचे ध्येयच हिन्दूना युरोपमधील लोकांसारखे करणे होते. पण आजची शिक्षण पद्धती व सुशिक्षित फक्त नोकऱ्या शोधणारे होऊन गेले आहेत.

इंग्रजांनी दळणवळण व संदेश आदान प्रदानाची सोय स्वतःच्या राज्याचा विस्तार करण्यासाठी केली.

पण आज मोठ्या प्रमाणावर होणारे संप, उग्र हरताळ, विमान वाहतुकीसारख्या मोठ्या यंत्रणा सुद्धा बंद पडतात. दुष्काळांनी प्रांत ग्रासतात व ब्रिटीशांच्या राज्यात प्लेगनी हजारो माणसे मृत्युमुखी पडत. त्या काळात मनुष्याचे सरासरी आयुष्य फक्त तीस वर्षांचे होते. आज खंडीत भारत देशाची लोकसंख्या तिप्पट झाली आहे व मानवाची सरासरी आयुर्मर्यादा साठ आहे. याने पुढे आपण होऊन दुष्काळच ओढवून सावट घेणार नाही काय ?

क्रिकेट हा राजे लोकांचा फुरसतीचा रवेळ होता. तो

गोरे व करड्या रंगाचे साहेब लोकच रवेळत असत. पण आज भारत व पाकीस्तान यांच्यात क्रिकेटचा सामना होतो व तो आळशी लोकांत शितयुद्ध सदृश परिस्थिती निर्माण करतो. ब्रिटीशांच्या काळात राजकीय नेते, बॅरीस्टर, तत्वज्ञ, उच्चशिक्षित असत. त्यांच्यामध्ये, सर्वसमावेशकता व त्यागाची भावना होती, पण आजचे नेते, गवताच्या पेंड्यासारखे आहेत, ते सरळ सरळ लुच्चे, लफंगे नसले तरी कपटी' आहेत. मोठमोठ्या राजकीय, सामाजिक व आध्यात्मिक संस्था ब्रिटीशांच्या काळात जन्माला आल्या व त्याचा झपाट्याने प्रसार पण झाला. पण आजच्या संस्था मृतप्राय होऊन गेल्या आहेत. इतकेच नव्हे तर संन्याशांना सुद्धा प्रतिष्ठा, सन्मान, सत्ता हातची जाऊ नये असे वाटत आहे.

आपण परदेशी राज्यकर्त्यांना देश सोडण्यास भाग पाडले आणि आज आपण त्यांनाच हात जोडून गुंतवणुक करण्यासाठी, सल्ला देण्यासाठी मोहिमांसाठी पैसा कसा गोळा करावा, यावर मार्गदर्शनासाठी बोलावीत आहोत. समाजात शांतता प्रस्थापीत करण्यासाठी, निवडणुका जिंकण्यासाठी आपण त्यांचीच मदत घेत आहोत.

देश दारिद्र्याचा खाईत लोटला आहे. लोकसंख्या वाढ, नैतिक मूल्यांचा न्हास होत आहे, आध्यात्महीनता दारिद्र्य थैमान घालीत आहे. जागतीकीकरण, आधुनिकीकरण आणि खाजगीकरण म्हणजेच आजचा स्वातंत्र्योत्तर पन्नासवर्षानंतरचा भारत होऊन गेला आहे.

अशा बिकट परिस्थितीत स्वामी विवेकानंदांनी दर्शविलेल्या मार्गावर येण्यासाठी व त्यावर वाटचाल करण्यासाठी आम्ही काही महत्वाचे मुद्दे सुचवीत आहोत.

१. भारत हे आध्यात्मिक राष्ट्र आहे असे घोषित करून टाकावे व प्राथमिक स्तरापासून वेदांची आध्यात्मिक शिकवण मुलांना द्यायला हवी व तिचे आचरण करावयास हवे. त्याबरोबरच स्वामी विवेकानंदांनी प्रतिपादीत केलेला व्यावहारिक अद्वैत वेदांत व योगाचे शिक्षण द्यावे.

२. भारतीय मनाला मानसिकतेत इतर देशांच्या गुणांसारखे समृद्ध केले पाहिजे. उदाहरणार्थ चीनच्या लोकांची चिकाटी अमेरिकेतील लोकांची उद्यमशिलता, जपानची देशभक्ती, आणि मुसलमानांचे बंधुत्व भारतीय

तत्त्वज्ञानाला पाठभूत करून विकसित केले पाहिजे.
 ३. दैनंदिन जीवनात आपण वैज्ञानिक दृष्टीकोणाचा अंगीकार केला पाहिजे व ही विज्ञानाची व तंत्रज्ञानाची मूल्ये त्यांची शिक्षण आचापुनिक प्रसार माध्यमातून लहानपणापासूनच सगळ्या मुलांना दिली पाहिजे.

४. मुलांमध्ये सर्जनशिलता, कला कार्य, शिल्प, काव्य, साहित्य, नृत्य, नाटक सांस्कृतिक कार्यक्रम व वास्तू विद्येबद्दलची आवड निर्माण करण्यावर भर दिला पाहिजे.

५. प्रत्येक नागरिकामध्ये नागरिकतेची भावना जागृत केली पाहिजे. यासाठी स्वतःला इतरांच्या दृष्टीकोणातून पाहण्याची, हात, मेंदू व हृदय यांचे एकत्रीकरण करण्याची गरज आहे.

६. सर्वसाधारण लोकांमध्ये कामाबद्दलची अभिरुची, कामामधे पूर्णत्व, निदोष काम व घेतलेले काम तडीस नेण्याची वृत्ती जागवून त्यावर भर दिला पाहिजे.

७. अशा प्रकारे आपल्या देशात प्रबुद्ध नागरिक तयार होतील, ते निस्वार्थी, गौरवशाली, सुसंस्कृत, कलात्मक व वैज्ञानिक असतील, ते नुसते असणार नाहीत तर ते आनंदाने जगतील. आपल्याला भारताला अत्यंत घनाढ्य देश करायचे आहे काय? नाही आम्हाला प्रत्येक भारतीय नागरिक सुखी हवा आहे व स्वरे सुख हे ज्ञानाच्या प्रकाशातच आहे.

आता आपण ह्या भारतीय जन समुहाला ज्ञानाचा प्रकाश देऊन सुसंगत, प्रबुद्ध नागरिकात परीणत केले पाहिजे, हे स्वर्गीय कार्य आपण कसे करू ह्या समस्येवर तोडगा म्हणून खाली काही गोष्टी सुचवित आहोत.

शिक्षणाचा प्रसार :

- १) आध्यात्मिक शिक्षणाच्या अधिकारी व्यक्तीशी चर्चा सभा घडवून आणून व शास्त्रांचे अध्ययन करून ज्ञान संपादन करून.
- २) संस्कार निर्माण करण्यासाठी विद्यार्थी वसतीगृहांचे निर्माण, यामध्ये आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या पण बुद्धिमान मुलांना संधी उपलब्ध करून, त्यांना प्रार्थना, ध्यान, स्वच्छता इत्यादी गोष्टींचे वेळा - पत्रकानुसार काटेकोरपणे दैनंदिन पालन करायला शिकवून.

- ३) व्यावसायिक व तांत्रिक, अभ्यासक्रमांची सुलभ करून उदा. टी. व्ही., रेडीओ दुरुस्ती, पंप, लॅम्प, वाहने, दूरध्वनी यंत्र, फॅक्सचे यंत्र विजेची लागण सहान कामे गरजू व होतकरु तरुणांना शिकवून.
- ४) स्त्रियांचे शिक्षण, त्यांना सर्वसाधारण माहिती व मार्गदर्शन शिबिरांच्या माध्यमातून उदा. विषयात पाणी, स्वास्थ्य, स्वच्छता व कुटुम्ब नियोजन इत्यादी देऊन.
- ५) जनसामान्यांना : प्रौढ शिक्षणाच्या माध्यमातून साक्षरता अभियान वेगवेगळ्या केंद्रांत व परिस्थाने करून
- ६) लहान मुलांसाठी - रामायण, महाभारतातील गोष्टींच्या माध्यमातून, तसेच जानवर्धक चित्रपट, दूरदर्शन व आकाशवाणी या प्रसार माध्यमांच्या सहाय्याने देऊन.
- ७) लोकांना संस्कृत, इंग्रजीचे व त्याचबरोबर प्रादेशिक भाषेचे पुरेपूर शिक्षण देवून,
- ८) गृहीणींना : शिवणकाम, विणकाम भरतकाम, सविन अभ्यासक्रम, संगणक लघुलेखक, टंकलेखन शिक्षण देऊन.
- ९) महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना : व्यक्तित्व विकास शिबिरांचे, उद्बोधक व्याख्याने व कार्यशाळा आयोजन करून.

१०) भक्तासाठी : वेगवेगळी, भजने, व्याख्याने, पुजासमारंभ, प्रवचने यांच्या माध्यमातून.

खाजगी केंद्रे यापैकी कोणताही उपक्रम घेऊ शकता व हे उपक्रम कुठलेही आर्थिक स्वातंत्र्य न गमावता राबू शकतात. या पवित्र व शुभ मुहूर्तावर आपण श्रीरामकृष्ण श्री माँ सारदादेवी, आणि स्वामी विवेकानंदांना प्रार्थना करू की ते आपल्याला स्पष्ट दृष्टीकोण व अपार धैर्य देवोत जेणेकरून आम्ही त्यांचेच कार्य करू शकण्यास समर्थ होऊ.

स्वामी तत्वज्ञानानंद	मराठी अनुवाद -
प्राचार्य	स्वामी ओंकारेश्वरानंद
रामकृष्ण मिशन शिल्प मंदिर,	रामकृष्ण विवेकानंद सेवा
सारदापीठ, बेलूर मठ	गीता नगर, अकोला

श्रीरामकृष्णदेव और सर्व-धर्म समन्वय

ब्रह्मलीन स्वामी भूतेशानन्दजी महाराज
माजी महाध्याय, रामकृष्ण मठ और मिशन बेलूर

आज हम यहाँ पर उन आदर्शों और विचारों पर ध्यान देने के लिए एकत्र हुए हैं, जिनके मूर्तिमान-स्वरूप श्री रामकृष्ण । उनका जीवन बड़ा विलक्षण था, क्योंकि जिस धर्म का तेषादन उनके जीवन के माध्यम से हुआ, वह धर्म उतना ही चीन है, जितनी प्राचीन विश्व की यह रचना ।

अर्थात् वह धर्म उतना ही नया और ताजा है जैसे अभी वला हुआ गुलाब अपने सौरभ का विस्तार करता है । ये दोनों तें एक-दूसरे की विरोधी होती हुई भी श्रीरामकृष्ण के जीवन बड़े आश्चर्यजनक रूप से समन्वित हुई थीं । एक ओर नातन धर्म का वह आदर्श जो प्राचीन काल से चला आया है, हाँ पर हम उन आदर्शों को शास्त्रों के माध्यम से प्राप्त करते, वही दूसरी ओर उनके जीवन के द्वारा निजधर्म इस प्रकार निव्यक्त हुआ कि आज का मानव अपनी बुद्धि और मस्तिष्क धर्म के उन आदर्शों के द्वारा तृप्ति प्राप्त करता है । यह जो लक्षण समन्वय उनके जीवन में प्राचीनता और अर्वाचीनता हुआ है, यह अपने आप-में एक बड़ी विचित्र बात है । श्रीरामकृष्ण ने किसी नये सत्य का उपदेश नहीं दिया है और स्तव में वे तो यह कहा करते थे कि मैं उपदेशक नहीं हूँ । मैं कोई प्रचारक नहीं हूँ । पर उनके जीवन की क्रियाओं से धर्म नो सम्पदित होता था, ध्वनित होता था ।

५ या ६ वर्ष की उम्र थी, तभी उन्हें प्रथम समाधि का नुभव हुआ था । जैसा कि हम जानते हैं, जिस समय उन्होंने इ सुन्दर दृश्य देखा कि काले मेघ की पृष्ठभूमि में बगुलों की फेद पंक्ति उड़ती हुई जा रही है तो वे बाह्य संज्ञा खो बैठते हैं और थोड़ी देर के लिए उस स्थिति में अवस्थान करते हैं जिसे मने समाधि का नाम दिया है । अब यह जो भाव है, यह तो वसी प्रयास के द्वारा प्राप्त हुआ भाव नहीं है, वह उनके जीवन निसर्गवत् आता है; उनके जीवन का यह भाव किसी साधना का फल नहीं था, जैसे हम सांस लेते हैं या जैसे हमारी नसों खून दौड़ता है, ठीक इसी प्रकार की स्वामाविकता ईश्वर बिंधी भावों के सम्बन्ध में उनकी थी, यह हम श्रीरामकृष्ण देव जीवन के माध्यम से देखते हैं । और उनका जीवन कैसा ? जीवन में कभी ईश्वर के सम्बन्ध में प्रश्न नहीं आया । कभी उन्हें कोई शंका नहीं हुई । उनके ईश्वर तो स्वभावसिद्ध थे ।

उनकी साँसों में ईश्वर भरा हुआ था और इसीलिए उनके जीवन में कभी हम यह शंका नहीं देखते कि उन्होंने कभी ईश्वर के अस्तित्व पर अविश्वास किया हो । जैसा मैंने कहा कि उनके जीवन में ईश्वर के प्रति विश्वास साँसों के समान स्वामाविक था । ऐसे ही श्रीरामकृष्ण थे ।

वे दक्षिणेश्वर में आते हैं । जब उनकी साधना शुरू होती है तो वह भी किसी विधि के द्वारा नहीं होती । वह भी मानो अचानक बिना किसी योजना के शुरू होती है । वे जगन्माता की उपासना करते हैं, पर जगन्माता का तात्पर्य उनके लिए क्या था ? जगन्माता उनके लिए कोई पाषाणमयी मूर्ति नहीं थी, जो दक्षिणेश्वर के मंदिर में प्रतिष्ठित थी । वे तो उस जगन्माता के दर्शन करना चाहते थे, जो चिम्बयी थी, जो बाहर निकले, जो प्रेममयी हो, जो बातचीत करे और उसी प्रकार स्नेह और दुलार करे, जैसे एक माँ अपने बच्चे के प्रति करती है ।

और हम पढ़ते हैं, कितनी आकुलता के साथ उन्होंने जगन्माता को पुकारा और हम यह भी पढ़ते हैं कि जगन्माता के उन्हें दर्शन हुए । और कैसा दर्शन ? मानो आनन्द की लहरें एक के ऊपर एक उमड़ रही हो और आनन्द की लहरों में वे समा जा रहे हों । इस प्रकार का दर्शन श्री रामकृष्ण को होता है और जब दर्शन हो गये, जगन्माता के, तो जगन्माता के तत्व को वे हमारे समक्ष रखते हैं । यह जगन्माता उनके लिए क्या हैं ? यह जगन्माता उनके लिए उस परम सत्य की शक्ति हैं, जिसे हम महामाया कहते हैं । जिस शक्ति के माध्यम से इस विश्व का सृजन, पालन और संहार होता है, वही वह शक्ति है श्रीरामकृष्ण की दृष्टि में और वे उस परम सत्य के साथ अभिन्न हैं । जिसे हम ब्रह्म कहें परमात्मा कहें वह परम सत्य इसी शक्ति से समन्वित होकर के संसार का संचालन करता है, इस दृष्टि से, महामाया की दृष्टि से उन्होंने जगन्माता की उपासना की । उनके जीवन में धन्यता आयी और फिर इसके बाद हम देखते हैं कि उनके मन में विचार उत्पन्न होता है और वे जगन्माता से प्रार्थना करते हैं और कहते हैं माँ ! जिस प्रकार अन्य रास्तों से चलने वाले साधक तुम्हें प्राप्त करते हैं, मैं भी उसी प्रकार तुम्हें प्राप्त करना चाहता हूँ । यह श्रीरामकृष्ण की विलक्षणता है । वे जगन्माता के दर्शन से सन्तुष्ट नहीं रहे, वे

घबराता करते हैं कि सिद्ध पर्वों से चलकर के दूसरे पक्ष के साधकों से उस सत्य के दर्शन किए, उसी सत्य का दर्शन वे भी उन्हीं पर्वों से चलकर के करना चाहते हैं और इसकी व्यवस्था भी जगन्माता उनके जीवन में कर देती हैं। उनके जीवन में कितने भिन्न-भिन्न मर्तों और पर्वों के लोग आते हैं, धर्म के नेतामण आते हैं, और उन्हें उस रास्ते से ले जाते हैं।

हम पढ़ते हैं कि उन्होंने तन्त्र-मन्त्र की साधनाएँ कीं और फिर उसके बाद उन्होंने वैष्णव मत की भी साधनाएँ कीं, अब्य मर्तों और धर्मों की भी साधनाएँ कीं और अन्त में वे अद्वैत मत की भी साधना करते हैं। अद्वैत मत वेदान्त के द्वारा हमारे समक्ष रखा गया है और जिस समय वे साधना करते हैं, उनके जीवन में अद्वैत पर एकांत निष्ठा रखने वाले तोतापुरी आते हैं। तोतापुरी ने उन्हें गंगा के किनारे बैठा देखा, तब तोतापुरी ने उनसे पूछा कि क्या तुम अद्वैत मत की साधना करोगे? तो उन्होंने कहा कि मैं कुछ नहीं जानता, मेरी माँ जानती है। तोतापुरी ने कहा तो बच्चे जाओ अपनी माँ से पूछ लो। (तोतापुरी को ऐसा लगा कि इस बालक की माता यहाँ पर मन्दिर-दर्शन के लिए आयी होगी, इसलिए तोतापुरी ने कहा कि जाओ अपनी माँ से पूछ लो।) श्री रामकृष्ण यह सुन करके उठते हैं और द्रुत पदों से काली मन्दिर में जाते हैं और वहाँ जाकर के जो उन्हें पूछना होता है पूछते हैं और लौट करके तोतापुरी से कहते हैं कि माँ ने मुझे अनुमति दे दी है अद्वैत साधना की। तो ठीक है। तुम मुझे अद्वैत मत सिखा सकते हो। तोतापुरी को जब पता लगा कि इतना ऊँचा आधार, उस मन्दिर की पाषाणमयी मूर्ति को अपनी माँ कहता है, जगन्माता कहता है, तो उन्हें बड़ा अफसोस हुआ कि ऐसा ऊँचा अद्वैत का आधार। पर इसके भीतर ऐसे कुसस्कार भरे हुए हैं और तोतापुरी उन कुसस्कारों को दूर करने का प्रयास भी करते हैं। अद्वैतवाद का शिक्षण देते हैं। और उन्होंने बड़े आश्चर्य से देखा कि जब वे अद्वैत के तत्व की बातें सिखा रहे थे श्री रामकृष्ण को, तो ३ दिनों में ही समाधि लग गयी। जिसे निर्विकल्पक समाधि कहा जाता है। तोतापुरी को जब यह पता चला, परीक्षण के द्वारा कि यह निर्विकल्पक समाधि है तब वे बड़े आश्चर्य में डूब गये और उनके मुख से निकल पड़ा कि जिस निर्विकल्पक को पाने के लिए मैंने अपने जीवन के ४० वर्ष कठोर तपस्या में बिताये, इस बालक ने उसे ३ दिन में ही हासिल कर लिया। यह कैसी दैवी माया है! इस प्रकार का भाव तोतापुरी के मन में उदित होता है और सचमुच श्रीरामकृष्ण विलक्षण-अद्वैत समाधि में मग्न हो

गये और फिर उसके बाद वे अपने मन को नीचे लाने का प्रयास करते हैं। तोतापुरी अपने शिष्य के जीवन को देख कर मुग्ध हो जाते हैं कि वे ११ महीनों तक दक्षिणेश्वर में रहते हैं और श्रीरामकृष्ण के साहचर्य में आकर उनके सामीप्य में रहकर वे श्रीरामकृष्ण से उपदेश ग्रहण करते हैं। यह भी रामकृष्ण की विलक्षणता थी की जो भी उनके जीवन में गुरु बनकर आया वही अन्त में उनसे उपदेश लेता हुआ गया। जैसे तोतापुरी का उदाहरण है। तोतापुरी पहले केवल उस अद्वैत और निर्गुण भाव में विश्वास करते थे। माया में या शक्ति में उनका विश्वास नहीं था। वे शक्ति को मिथ्या कहा करते थे, पर श्रीरामकृष्ण के साहचर्य में रहते हुए उन्होंने शक्ति की सत्यता का अनुभव किया। श्रीरामकृष्ण अपने गुरु को समझा देते हैं कि जैसा अग्नि और उसकी दाहिका शक्ति दोनों सत्य हैं। जगन्माता वह शक्ति मानता हूँ। तोतापुरी अंत में इस सत्य के कायल हो जाते हैं और ११ महीने के बाद श्री रामकृष्ण से विदा लेते हैं।

पर श्री रामकृष्ण का यह बड़ा विलक्षण जीवन है कि शिष्य तो हैं कई लोगों के, परन्तु अन्त में वे उन सबके गुरु बन जाते हैं। पर गुरु जो बनते हैं, उनमें किसी प्रकार का गुरु बनने का भाव नहीं है। जैसा पहले कहा, उन्होंने यह कभी नहीं कहा कि मैं किसी प्रकार का उपदेशक हूँ प्रचारक हूँ। बल्कि यह कहा करता हूँ कि श्रीरामकृष्ण ऐसे प्रचारक हैं जिन्होंने कभी प्रचार नहीं किया-यह बड़ी विलक्षण बात मालूम पड़ती है। सुनने में। पर श्री रामकृष्ण के सम्बन्ध में यह अत्यन्त सत्य है। इसलिये सत्य है कि श्री रामकृष्ण कभी अपने को प्रचारक मानते नहीं थे, कभी अपने को उन्होंने उपदेशक की दृष्टि से देखा नहीं। वह जो भी उपदेश था, वह तो नैसर्गिक रूप से उनके माध्यम से निकलता था और वह अपने आपको जगन्माता का यन्त्र मानते थे और वे स्वीकार करते थे कि जगन्माता उनके माध्य से जो कुछ करना चाहती हैं, करा रही हैं। यह श्री रामकृष्ण की भावना थी। इसीलिए एक दिन का प्रसंग यहाँ पर उल्लेखनीय हो जाता है - एक दिन उन्होंने अपने एक शिष्य को पूछा 'अच्छा बताओ, मुझ में कितना अहंकार दिखाई देता है? अहंकार दिखता है क्या?' उस शिष्य ने भी जो बहुत दिनों तक संपर्क में रह चुका था, कहा महाराज! आप में कभी अहंकार नहीं है, पर अपने भीतर थोड़ा-सा अहंकार आपने छोड़ा है, जिससे जगत् का कल्याण हो, लोगों का कल्याण हो। श्री रामकृष्ण तुरन्त कहते हैं कि देखो यह अहंकार नहीं रख छोड़ा है, यह अहंकार माँ ने ही रख दिया है, जिस

मैं अपना कार्य करा सके। यह श्री रामकृष्ण की दृष्टि थी प्रचार के सम्बन्ध में, उपदेश के सम्बन्ध में। यहाँ पर हमने कहा कि श्री रामकृष्ण ने कभी अपने को प्रचारक नहीं माना या किसी प्रकार से अपने को उपदेशक नहीं माना। वे तो यही मानते थे कि वे जगन्माता के यत्र-स्वरूप थे और जगन्माता उनकी इस देह का आश्रय लेकर, उनके इस शरीर को माध्यम बना करके अपना कार्य करा लेना चाहती हैं। ऐसा वह अदम्य भाव था, उनके भीतर और इसीलिए हम देखते हैं कि इस भाव को हमने अवतारी पुरुष के भाव के रूप में स्वीकार किया है। किसलिए किया ?

उनकी लीला का संवरण भी बहुत जल्दी हुआ। १८८६ में वे लीला का संवरण कर लेते हैं पर कितने थोड़े दिनों में ही, अल्प दिनों के भीतर में उनके भावों का प्रसार विश्व के कोने-कोने में हो जाता है। सब लोग उनके संबंध में जान लेते हैं। यह बड़ी विलक्षण बात है कि १८८६ में वे इस मृत्यु लोक से जाते हैं पर कुछ ही वर्षों के भीतर में सारा विश्व उनके आदर्शों से, उनके द्वारा उपदिष्ट सत्यों से परिचित हो जाता है। यहाँ तक कि जो लोग श्री रामकृष्ण संघ के केन्द्रों से परिचित नहीं हैं या श्री रामकृष्ण संघ मिशन के किसी साधु के सामीप्य में नहीं हैं ऐसे लोगों ने भी श्री रामकृष्ण के जीवन के सन्देशों की छाप अपने जीवन में अनुभूत की है। यह भी सत्य है।

ता इसलिए हम कह रहे हैं कि श्रीरामकृष्ण आते हैं युगावतार के रूप में और विवेकानन्द तो यह कहा करते थे कि जब से श्री रामकृष्ण का आगमन हुआ है, सतयुग प्रारम्भ हो गया है। हम देखते हैं कि श्री रामकृष्ण का जीवन ही धर्म का मानो मूर्तिमन्त समन्वय था और धर्म का यही मूर्तिमन्त समन्वय भाव उनके जीवन के माध्यम से प्रस्फुटित होता है। उन्होंने यह जो कहा कि ये सारे धर्म एक ही सत्य को पाने के रास्ते हैं, तो उन्होंने किसी सत्य का सामान्यीकरण नहीं किया। बल्कि वह सत्य उनकी अनुभूति का फल था। जीवन में उन्होंने उस सत्य को अनुभूत किया है। और जब इस सत्य की प्रतीति उन्हें स्वयं की अनुभूति के बल पर, तब उन्होंने घोषणा की जैसा कि हमने अभी सुना है - जितने मत उतने पथ। ये श्री रामकृष्ण के उद्गार थे, जो उनकी अनुभूति से निकले थे और वे इस धर्म को अपने जीवन के माध्यम से संसार के समक्ष रखते हैं।

यह ठीक है कि उनका विश्वास क्रिया अनुष्ठान में विशेष नहीं था, यह धर्म का एक भाव है, जिसमें हम क्रिया अनुष्ठान पर जोर देते हैं।

अब भिन्न-भिन्न प्रकार की जो परम्परागत बातें हैं, उन बातों पर जोर दिया करते हैं, पर श्री रामकृष्ण उन बातों को काटते भी नहीं थे, बल्कि यह कहते थे कि जो मनुष्य है जिस मत, धर्म, परम्परा में विश्वासी है, उसका वह पालन निष्ठा के साथ करता रहे, पर साथ-ही-साथ अपने मन में इस भाव का दृढ़ पोषण करे कि केवल उनका अपना रास्ता ही ठीक नहीं, बल्कि सभी रास्ते ठीक हैं। इस धारणा को उसके मन में रहना बहुत जरूरी है, इस बात पर वे बारम्बार जोर भी दिया करते थे। यह सत्य के सम्बन्ध में उनके जीवन के माध्यम से प्रचार था। जैसा हमने देखा कि उनके जीवन, उनके श्वास-प्रश्वास से मानो धर्म प्रचारित होता था। ऐसा अदम्य श्रीरामकृष्ण का जीवन था। तो यह जीवन हमारे समक्ष आता है। वे ये लीला करके हमारे समक्ष आते हैं और धर्म के ये सत्य हमारे समक्ष उपस्थित करके जाते हैं। ऐसे जो श्री रामकृष्ण हैं, उनके जीवन से हमें यही सीख लेना होगी - धर्म को अपने जीवन में उतारना होगा।

आज संसार कितने प्रकार के विवादों से ग्रस्त हैं ! आज संसार में हम कितनी अशांति देखते हैं ? श्री रामकृष्ण के जीवन को केन्द्र बना करके हम अपने जीवन की अशांति को दूर कर सकते हैं। उनके जीवन में यह शक्ति है, वह प्रेरणा देने की शक्ति है, जिसके माध्यम से हम धर्म के केन्द्रीय भाव को अपने जीवन में आत्मसात् कर सकते हैं और अपने-आपको धन्य बना ले सकते हैं। और श्री रामकृष्ण के जीवन में जो एक बड़ी अदम्य बात आयी, वह यह थी कि जब श्री रामकृष्ण धर्म का इस प्रकार चिन्तन कर रहे थे, तो धर्म के चिन्तन में उन्होंने ईश्वर को ऐसा कोई ईश्वर नहीं माना, जो संसार से बहुत ऊपर बैठा हुआ हो। उस ईश्वर की कल्पना उन्होंने नहीं की। तब उन्होंने क्या किया ? उन्होंने उसी ईश्वर को, जिसे हम संसार से बाहर समझते हैं, संसार में लाने का प्रयास किया। संसार के माध्यम से उन्होंने ईश्वर को देखना सिखाया।

उनके जीवन का एक प्रसंग आता है। जैसे एक दिन वे आँखें बन्द करके ध्यान कर रहे थे और तब उन्हें ऐसा लगा कि मैं आँखें बन्द करके ईश्वर का ध्यान कर रहा हूँ तो क्या आँखें खुली रहने से ईश्वर का ध्यान नहीं होता, उन्होंने अपनी आँखें खोल दीं। और आँखें खोल करके उन्होंने ईश्वर को सभी वस्तुओं में देखा, संसार में व्याप्त जिस ईश्वर का दर्शन आँखें बन्द करके कर रहे थे। इसलिए उन्होंने उपदेश दिया था कि वह ईश्वर जैसे आँखें बंद करने पर दिखायी देता, है, वैसे ही

और खुली रहने पर दिशाही देता, बल्कि वे तो यह कहा करते थे कि जो ईश्वर औरों को खुली रखने पर भी दिशाही नहीं देता तो उस ईश्वर का भला जीवन में क्या प्रयोजन है। ऐसा अद्भुत उनका जीवन है और ऐसा ईश्वरमय जीवन कि उन्होंने संसार को ईश्वर से अलग नहीं किया। वे निर्विकल्प समाधि के आनन्द में नहीं डूबना चाहते थे जिससे यह संसार छूट जाए; बल्कि वे यह चाहते थे कि वह ईश्वर हैं, वह निर्विकल्प समाधि का आनन्द इस संसार के माध्यम से व्यक्त हो। और इसलिए जब वे समाधि में जाने लगते तो वे जगन्माता से कहते 'माँ! तू मुझे बेहोश मत कर, भक्तों के साथ मुझे बात करने दे, इनके साथ कुछ बातें करने दे। वे जगत् का कल्याण किस प्रकार चाहते हैं, यह उनका एक निर्देशन है।

उनके जीवन में एक प्रसंग आता है। वे उपदेश देते हुए एक सुन्दर उदाहरण देते हैं। कुछ दोस्त रास्ते से चले जा रहे थे। उन्होंने देखा कि एक बहुत ऊँचा, बड़ा ऊँचा परकोटा है। उनके अन्दर से कुछ आवाजें आ रही हैं। इन दोस्तों को बड़ा विचित्र-सा लगा, कौतूहल भी हुआ कि इस परकोटे के अन्दर कौन है, और किसकी यह आवाज आ रही है। एक दोस्त ऊपर मेंपरकोटे पर चढ़ता है और चढ़ करके जिस समय वह देखता है तो आनन्द से इतना विह्वल हो जाता है कि वह चिल्ला करके उस परकोटे के भीतर कूद पड़ता है। दूसरा दोस्त भी चढ़ा, यह कैसी विचित्र बात हो गयी कि यह ऊपर गया और उसने कुछ बताया नहीं कि परकोटे के अन्दर क्या है? उसने स्वयं आनन्द से उल्लसित हो कर परकोटे के ऊपर चढ़ करके देखना चाहा कि परकोटे के अन्दर का क्या दृश्य है? वह भी चढ़ा और जिस समय उसने भीतर का दृश्य देखा, वह भी आनन्द से विह्वल हो जाता है और वह परकोटे के अन्दर कूद पड़ता है। तब तीसरा मित्र चढ़ा, उसने भी वह आनन्द का दृश्य तो देखा पर उसने अपनी उस भावना को दबा लिया, जो कह रही थी कि तुम भी चलो कूदो, परकोटे के भीतर कूद जाओ, और उस आनन्द का उपभोग करो। वह किसी प्रकार अपने को संयत करता है और चिल्ला-चिल्ला करके लोगों को बुलाता है कि आओ जरा आनन्द तो देखो: कैसा आनन्द यहाँ दिशाई दे रहा है। तो श्री रामकृष्ण इस प्रकार के थे। श्री रामकृष्ण उस तीसरे

व्यक्ति के समान हैं जो बुलाते हैं सबको, जो नि के आनन्द में डूबकर के नहीं रहना चाहते, जो देरवते हैं और संसार को देखते हुए दूसरों को कि आओ यह जो आनन्द है - जिसका उपभोग उस आनन्द का उपभोग तुम भी करो। वे सबको हैं, यह आनन्द। यह श्री रामकृष्ण की वृत्ति है।

और इसलिए उनके अन्तिम दिनों में जब ग का रोग हो गया, बहुत पीड़ा होती थी। वे बोल नहीं फुस-फुसाकर बातें करते थे। उन दिनों भी चिकित्स किया था कि किसी से आप बातें मत करें। तब भी जिज्ञासु आता तो उसे बुला करके वे उससे बातें कर अपने जीवन में जिस ताप से वह त्रस्त है और जिस छुड़ाने के लिए, अपने को शीतल करने के लिए, अप करने के लिए वह मेरे पास आया है उससे बातें करके ताप को किसी प्रकार में कम करूँ? यह श्री रामकृष्ण था। अन्तिम दिनों में कैंसर की पीड़ा से खूब छटपटा रहे भक्तों के प्रति, साधकों के प्रति उनका यह जो अनुराग दर्शनीय था। ऐसे हैं श्री रामकृष्ण।

तो विवेकानन्द कहा करते थे कि यह सतयुग आया है यह उनके जीवन के माध्यम से प्रारम्भ होता है। हम लोग सतयुग के लाभ से वंचित न हो, यहाँ इस अवसर का कामना करता हूँ। उस सतयुग का लाभ हम सबको जीवन में मिले, श्रीरामकृष्ण के जीवन के उद्देश्य को हम अपने जीवन के उद्देश्य को समझें और उस उद्देश्य को करके धन्य अनुभव करें।

तो इस अवसर पर मैं यही प्रार्थना करता हूँ कि लोग अपने जीवन में वह धन्यता प्राप्त करके अपने करें, कृतार्थ करें और विश्व के लोगों के लिए एक स्वरूप अपने को रख करके विश्व को, जिस तनाव गुजर रहा है, उस तनाव से मुक्ति पाने के लिए हम म प्रदान करें।

(रामकृष्ण आश्रम, ग्वालियर में दिनांक ११ नवम्बर को दिये गये अंग्रेजी भाषण का हिन्दी रूपान्तर। आश्रम १९८६ से साभार)

हमारी प्रथम और प्रधान आवश्यकता है - चरित्र गठन।

- स्वामी विवेकानन्द

प्रबुद्ध नागरिकता

स्वामी रंगनाथानंदजी महाराज
अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ और मिशन, बेलूर

आज शाम को अपनी राजधानी इस महानगरी में संगोष्ठी का उद्घाटन हो रहा है। संगोष्ठी का विषय प्रबुद्ध नागरिकता है। विषय बड़ा गंभीर है। मैं समझता हूँ कि आप लोग भी समझें कि नये भारत में हम सबके जीने-मरने से इसका गहरा संबंध है। मुझे इस बात से दुःख होता है कि हम भारतवासियों का, जिन्होंने मात्र तीस साल पूर्व राजनीतिक स्वाधीनता प्राप्त की, इस विषय पर बहुत कम ध्यान जाता है। पिछली कई सदियों से हमारा ध्यान इस विषय पर गया नहीं; क्योंकि लगातार विदेशी राजनीतिक सत्ता का अंकुश हम पर था। हम बड़े धर्म-भीरू थे, लेकिन उस पर स्थिर धर्मपरायणता की छाप थी। वह मुख्यतः धर्मपरायणता से घिरी दुनियादारी थी। उसके कई विधि-निषेध, कर्मकांड, शरीर से छूटने के बाद कहीं स्वर्ग में कोई स्थान पाने के लोभ से प्रेरित थे।

यह धर्मपरायणता मानव का देवों से, या मंदिरों में प्रतिष्ठापित देव-प्रतिमाओं से, संबंध स्थापित करने का प्रयास था। हाँ, कुछ ऐसे आध्यात्मिक साधक और संत, जो हमारे बीच थे, वे सच्चे धर्म के पवित्र और ऊँचे आयामों का अनुसंधान करने में सफल हुए थे।

लेकिन इन समस्त कार्यकलापों के बीच हम मानव से संबंध स्थापित करने, पड़ोसी मानव के साथ सहयोगी और सौहार्द से रहने और समाज में आपसी भलाई के लिए दूसरे लोगों से व्यवहार करने में विफल हुए। ईश्वरोन्मुख जागरूकता पर बल देते हुए हमने मानवोन्मुख जागरूकता के विधि-विधान समझने और उनका विकास करने की आवश्यकता भुला दी। क्योंकि ईश्वरोन्मुख जागरूकता और ईश्वर-साक्षात्कार की साधना की बुनियाद मानवोन्मुख जागरूकता ही हैं। राजनीतिक दासता, आर्थिक दुर्बलता और सामान्य सामाजिक गतिहीनता के मूल में यही मनोवृत्ति है। आधुनिक युग में हमें इस उपेक्षित कार्य को बड़े पैमाने पर शुरु करना है। यह न केवल अपने नये राजतंत्र, राष्ट्र और समाज को शक्तिशाली बनाने के लिए, बल्कि अपने अनमोल सनातन धर्म की विरासत को पवित्र और सत्वपूर्ण बनाने के लिए भी आवश्यक है। छोटे-छोटे दलों में मानवों के आपसी संबंधों की चर्चा का विषय बनना काफी नहीं

है। साठ करोड़ पचास लाख आबादी के राष्ट्र के संदर्भ में, राजनीतिक स्वतंत्रता प्राप्त विराट् देशवासियों के प्रसंग में, इस पर विचार-विनिमय करना आवश्यक है।

आध्यात्मिक विकास के रूप में गीता में नागरिकता की अवधारणा

राजनीति की दृष्टि से स्वतंत्र राष्ट्र में अपना स्थान क्या है ? अपने दायित्व क्या हैं ? हममें से कुछ लोग सोचते होंगे कि अंतर्वैयक्तिक संबंध का यह विषय धर्म से परे हैं अर्थात् अधार्मिक है, आध्यात्मिक नहीं है। लेकिन मैं डंके की चोट पर कह रहा हूँ कि यह ऐसा नहीं है। यह धर्मनिरपेक्ष तो है ही, साथ-साथ आध्यात्मिक भी है। वेदान्त दर्शन के आलोक में हम "आध्यात्मिक" पद का सही अर्थ समझेंगे तो हम देखेंगे कि प्रबुद्ध नागरिकता मानव के आध्यात्मिक विकास और जीवन की सार्थकता का एक अंग है। यह उस आध्यात्मिक विकास का पहला सोपान है, धर्मनिरपेक्ष सोपान है जो महत्त्वपूर्ण और अनिवार्य है। आज हमें यह आवश्यक सबक सीखना है। भगवद्गीता का सूक्ष्म अनुशीलन करने पर इस बात की सच्चाई मालूम हो जाएगी। धर्म आध्यात्मिक विकास है। वह कर्मकांड का कोई साधन नहीं। वह मरने के बाद स्वर्ग पहुँचने के लिए कोई प्रवेश पत्र नहीं ! यह हम समझ लें तो यह सत्य भी सहज विदित होगा कि नागरिकता मानव विकास का एक महत्त्वपूर्ण अविभाज्य अंग है।

हमारे दर्शन में धर्मनिरपेक्षता और धार्मिकता के बीच कोई खाई नहीं है जो बाटी न जा सके। जीवन को अपने यहाँ अखंड और समग्र रूप में देखा जाता है। हम लौकिक या धर्मनिरपेक्षता से आरम्भ करते हैं। आगे बढ़ते हम आध्यात्मिकता में प्रवेश करते हैं और देखते हैं कि लौकिक पक्ष आध्यात्मिकता का पहला सोपान है। मानव जीवन एक पुस्तक है। प्रत्येक को अध्ययन के समय इसके पन्ने के पन्ने, अध्याय का अध्याय उलटना पड़ता है, सही या गलत उसके सबक सीखने पड़ते हैं और अन्त में मानव-मानव के बीच का संबंध वर्णित है। नागरिकता, क्रियाशील नागरिकता का प्रतिवादन, गीता में इस

में हुआ है। कार्य-प्रणाली और तरीकानों के साथ सामाजिक और वारिधिक प्रणालियों का विकास पूर्ण प्रकृत है। यह पूर्ण प्रणालिकता का अर्थ है। इसी का नाम

है।
 वह हमारे लिए अज्ञान का बड़ा उपयोगी विषय है।
 सृष्टिक रूप में स्वामी विवेकानन्दजी ने इसे राष्ट्र निर्माण के
 रूप में ही देखा करने की शिक्षा का नाम दिया है।
 हमें इस क्षेत्र में विशेष ध्यान देना है। सदियों तक
 हमें इसकी शिक्षा दी है। ईश्वर के साथ हमने अपना सबकुछ
 देना शुरू किया है और उसे परमेश्वर का नाम
 देना ही सही है। लेकिन सामाजिक-राजनीतिक क्षेत्र में मातृत्व के साथ
 उन सब क्षेत्रों का कोई तरीका नहीं निकाला और इसी में
 हमारी कमी है। मातृत्व जीवन का राजनीतिक, आर्थिक
 और सामाजिक अनुभव ही वह अज्ञान है जिसे परमेश्वरप्रेमता
 का क्षेत्र माना जाता है। अब हमें इन क्षेत्रों में जो जान से
 काया करना है। सृष्टिक स्वामी विवेकानन्द जी ने जोता और
 जोता है। जोता के मत लगाते ही वह अतृष्टी ही है
 किन्तु वह मातृत्व-भाव के साथ और मातृत्व ईश्वर के बीच
 सब संतुष्टि करने के अन्तर्गत दर्जों के रूप में नहीं,
 एक ही दर्ज के रूप में देना चाहते हैं। मातृत्व में ईश्वर को
 देना और मातृत्व की शक्ति को ही ईश्वर की सेवा मानना इस
 अज्ञान क्षेत्र का नाम है। इस प्रकार राजनीतिक, आर्थिक
 और सामाजिक अनुभव और उपलब्धि के साथ प्रबुद्ध
 सामाजिक मातृत्व के परिवर्तन आध्यात्मिक विकास, उन्नति
 और परिवर्तन की शिक्षा का अन्विष्ट अर्थ है। भगवद्गीता
 का वह संदेश है। वह जब केवल धार्मिक परितोष प्रदान करने
 वाला नहीं है। इन अर्थों की पूर्ति अन्य कई शब्दों से हो
 सकती है। लेकिन वह कम क्षेत्र में प्रवृत्त मातृत्व का जीवन-
 दर्शन है। समाज का अनुभव करते मातृत्व अमृत्यु और
 अमृत्यु का अधिकारी बन जाता है। शंकराचार्यजी ने गीता पर
 अपने मातृत्व की अर्थपूर्ण प्रकृतियों में इसका बड़ा सुन्दर विश्लेषण
 किया है।

आधुनिक भारत में प्रजातंत्र का प्रयोग

पश्चात्त राजनीति की यह व्यवस्था डेढ़ सौ साल के पश्चिम
 के इतिहास, साहित्य और सभ्यताओं के अध्ययन के फलस्वरूप
 भारत में भी जड़ जमा रही है। हमारे बड़े-बड़े नेता, जिनमें

स्वामी विवेकानन्द जैसे प्रगतिशील चिन्तकों ने
 हमारे देश में पश्चिम की इस व्यवस्था का
 है। वे इस हमारे राष्ट्र के सुदीर्घ इतिहास में
 आधुनिक आशा का आरम्भ मानते हैं। उन
 हमें राजनीतिक स्वतंत्रता मिलनी, तब हमारे देश
 लिए जो सकिता बन गया और जिसे अर्थशास्त्र
 भारत को सार्वभौम प्रजातंत्र-राजशासन प्रकृत किया।
 १९५० ई. को प्रथम प्रजातंत्र दिवस के रूप में
 जो ब्रिटिश साम्राज्य की प्रजा के नाम से जाने जाते
 न रहकर, भारत के सार्वभौम प्रजातंत्र राजशासन के
 बन गये। इससे हमने इंग्लैंड के राजा में
 अधिकार छीन लिया, लेकिन सार्वभौमत्व हमें
 हमारे संविधान ने भारत के लाखों-करोड़ों नागरिकों को
 प्रकृत किया।

१९५० ई. में भारतवासी सार्वभौम प्रजातंत्र
 सार्वभौम स्वतंत्र नागरिक का गौरव प्राप्त कर
 भारत में हम प्राचीन और आधुनिक पश्चात्त प्रजातंत्र
 पैमाने पर, नये सिरे से, जीवित रखने का प्रयत्न
 इस नये प्रयोग से नये अनुभव प्राप्त कर रहे हैं।
 राजनीतिक प्रजातंत्र के साँचे में ढाल रहे हैं।
 विभिन्न मानवकुलों और जटिल सामाजिक परम्पराओं
 में लाने का उद्योग कर रहे हैं। यूनान के छोटे छोटे
 के नेता इस व्यापक प्रयोग को देखते तो दौड़ते दौड़ते
 लेते। स्वतंत्रता के बाद जो कई राष्ट्रव्यापी और
 चुनाव हुए, उनसे देशवासियों को प्रजातंत्र की राजनीति
 मिल गई है। ऐसी शिवा देश के सुदीर्घ इतिहास में
 नहीं मिली थी। संविधान भारतवासियों को
 स्वतंत्र मानता है, यहां कोई गुलाम नहीं है, कोई
 दायरे से बाहर नहीं है। समस्त भारतवासी एक स्वतंत्र
 राष्ट्र के नागरिकों में गिने जाने लगे हैं। यह कल्पना
 कल्पना है, असाधारण अनुभव है।

दासता से स्वतंत्रता, प्रजा से (राजा) नागरिकता
 कितना महान है। लेकिन दुर्भाग्य यह कि हमने
 महत्व ही समझा, न उसका आशय ही सराहा। हमने
 की इस कल्पना और मूल्य के सौंदर्य और उसकी
 आत्मसात् करने का कोई समर्थ प्रयास नहीं किया।
 में हम चुके। २६ जनवरी १९५० ई. के दिन प्रथम

के आन्दोलन के शोर शराबे के बाद ही हम दिन प्रतिदिन वह सब कुछ मूल बैठे। हमने इस सवाल पर कोई गौर नहीं किया : स्वतंत्र प्रजातंत्र के नागरिक होने का क्या अर्थ है ? इस गौरव के लायक बनने और अपने नये प्रजातंत्र राष्ट्र को शक्तिशाली बनाने के लिए अपने में, अपनी रिति - नीति में व अपने आचरण में मुझे क्या - क्या परिवर्तन लाने चाहिए ? दो-चार दिन के कोलाहल के बाद स्वतंत्रता का सारा उन्माद धीरे-धीरे ठंडा पड़ गया। स्वतंत्र नागरिक होने की चेतना, आधुनिक युग के इतिहास में उसका महत्त्व आदि बातें देश के कुछ ही निवासियों तक सीमित रह गईं। यह अपने राष्ट्र का दुर्भाग्य है। इधर तीन दशकों में स्कूल-कालेजों में शिक्षित बुद्धिमान नागरिकता का अर्थ जान गये होते, उसे पचा चुके होते तो कितनी राजनीतिक और आर्थिक शक्ति, कितना मानव संसाधन बल, कितनी सर्वतोमुखी राष्ट्रीय प्रगति आज तक हो चुकी होती। इसलिए, भारत के प्रसंग में ही सही, हमें "प्रबुद्ध नागरिकता" की नयी पढ़ावली काम में लानी होगी। राजनीतिक वयस्क नागरिकता और प्रबुद्ध नागरिकता में स्पष्ट अन्तर करना होगा।

भारत में हम सबके लिए यह विषय बड़ा महत्त्वपूर्ण है। इधर तीस सालों से हम समस्याओं का पहाड़ खड़ा करते आये हैं। हर साल हमारे लिए वह सिर दर्द बनता जा रहा है। ऐसा इसलिए हुआ कि प्रजातांत्रिक नागरिकता में निहित सार्वभौम स्वतंत्रता का अर्थ और महत्त्व हमारे लोग, विशेषकर शिक्षित लोग, नहीं समझ पाये। यूनान, रोम और आधुनिक पाश्चात्य राष्ट्र के निवासियों का अनुभव हमें बताता है कि उन लोगों ने नागरिकता की इस चेतना को विकसित किया था। ऐसा हमारे यहाँ विकास नहीं हुआ। उन देशों में प्रत्येक व्यक्ति जानता है कि नागरिकता के माने आसपास के मानवों के प्रति अपने व्यवहार में कुछ परिवर्तन अनिवार्य हैं, समाज के प्रति दायित्व बोध होना है, राष्ट्र की जिम्मेदारियाँ महसूस करनी हैं, निजी अनुशासन बढ़ाना है और कानून मानना आवश्यक है।

परिष्कार

। उस नागरिक : स्वतंत्रता और दायित्व का केन्द्र

। हमारी प्रवृत्तियों में ऐसा कोई व्यापक परिवर्तन नहीं आया है। हम राजनीतिक स्वतंत्रता के अलावा नागरिक बनने के लिए दूसरा अनिवार्य तत्व है दायित्व। इस दूसरे तत्व के बिना स्वतंत्रता अपने में आघात पहुँचा देती है। पश्चिम में लोग

स्वतंत्र हैं, उनमें व्यक्तित्व का विकास है, व्यक्ति की गौरव-गरिमा है। साथ ही उनमें सामाजिक दायित्व भी है। ये दोनों एक साथ रहने पर ही, दोनों के मेल से ही, सच्ची नागरिकता, संभव है। हम स्वतंत्र तो हुए, स्वतंत्रता के कारण हम नागरिक भी बने, यह केवल सिद्धांत की बात हुई। लेकिन इस स्वतंत्रता से हमें कोई बल नहीं मिला। उल्टे हमारा प्रजातंत्र इससे दुर्बल हुआ है, क्योंकि उसे हमने दायित्वबोध से सुदृढ़ और सपन्न नहीं होने दिया। यही कारण है कि चारों ओर मनमानी है। अनुशासनहीनता है। कानून तोड़ने की खुली छूट है। भारत के नागरिकों की इस आचरणहीनता से राष्ट्र दुर्बल हुआ है, राजनीति दूषित हुई है। देश की आबादी कम नहीं। यहाँ के लोगों की बुद्धिमत्ता भी क्षीण नहीं। यहाँ शिक्षा का नियमित और व्यापक प्रसार भी कम नहीं, फिर भी देश की दशा दयनीय है। हमें अपनी स्वतंत्रता में नागरिकता की यह दूसरी महत्त्वपूर्ण विशेषता, दायित्वबोध, का भाव भरना है। यह कार्य, प्राथमिक कक्षा से ही, सतत शिक्षाप्रसार में, आवश्यक सुधार के साथ होना है।

हमने यह अनुभव ही नहीं किया कि वह प्रजातंत्र राष्ट्र प्रधानमंत्री और उसके अन्य सहयोगियों के कंधों पर नहीं, हम नागरिकों के कंधों पर टिका है। जिस परंपरा में पले हैं उसमें हम मानते आये हैं कि हमारा दर्जा प्रजा का है, सारी राजनीतिक जिम्मेदारियाँ राजा या महाराजा की हैं। "प्रजा" शब्द का अर्थ है सन्तान; सन्तान होने के कारण हमारी कोई जिम्मेदारी नहीं है। जिम्मेदारियाँ उठानेवाले अपने अभिभावक तो हैं ही। शिक्षित होने पर भी, आज नागरिक होने पर भी, अपने सिर पर राजा या महाराजा के न होने पर भी, हममें से अधिकांश लोग इस प्रजा-चेतना से पीड़ित हैं। बच्चों की तरह सदा दूसरों का मुँह ताकते रह गये हैं। दायित्वबोध मानव के विकास का, मानसिक परिपक्वता का संकेत है। नागरिकता की प्रवृत्ति में मुखरता नहीं, हावी होने का बल नहीं, हावी होने की क्षमता नहीं, क्योंकि उसमें विकास नहीं है, परिपक्वता नहीं है।

वयस्क नागरिकता बनाम प्रबुद्ध नागरिकता

यह मेरा आशय नहीं कि समस्त देशवासी, देश के कर्णधार भी जिनमें शामिल हैं, प्रबुद्ध नागरिक बन जाए और माई-मतीजावाद की बुराईयों से बचे रहें तो राष्ट्र की तमाम समस्याएँ तुरन्त हल हो जाएँगी। इस विशाल देश की समस्याएँ अनंत

काल से इकट्ठी होती आई हैं। सदियों तक यहाँ मानव का विकास हुआ ही नहीं है। इन समस्याओं को समझने में उनका हल निकालने में काफी समय लगेगा ही। देशवासियों को कठोर परिश्रम करना होगा, उत्तम परिश्रम करना होगा, मिलकर काम करना होगा। दशकों तक खून-पसीना बहाने के लिए तैयार रहना होगा। तब कहीं हम राष्ट्रीय विकास में निर्धारित लक्ष्य तक पहुँचने में सफल हो सकेंगे। लेकिन इन सबके लिए जनता में प्रबुद्ध नागरिकता की जागरूकता, राजनीति और देश के प्रशासन की जावकारी जरूरी है। जहाँ तक जनता का संबंध है, वह भी राष्ट्रीय विकास के तनावों-दबावों से पैदा हुई कठिनाइयाँ बर्दाश्त कर लेगी। हाँ, उसे इतना मालूम होना चाहिए कि बड़े पैमाने पर कहीं कोई अब्याय या तरफदारी नहीं हैं। राष्ट्र के विकास के चरणों में वस्तुओं की कमी, सेवा का अभाव आदि के ही कारण सार्वजनिक कुंठा, क्रोध, हिंसा और अव्यवस्था नहीं होगी। उपद्रवी व्यापक अब्याय के कारण ही मानव में भावोद्देग तीव्र होता है। शिक्षा क्षेत्र में, विज्ञान के अनुसंधान में, प्रशासन में, नियम और विनियम अमल में लाने में और कानून लागू करने में ऐसे अब्यायों की चारों ओर भ्रमरार हैं। इन सब बातों में हम उन शैतानी प्रवृत्तियों को खुलकर खेलते देखते हैं जो मले गृहस्थ और बुरे नागरिक बनाती हैं। देशवासियों के साथ, मले गृहस्थ और बुरे नागरिक का व्यवहार, थोड़ा बहुत आध्यात्मिक विकास कर चुके गृहस्थ के व्यवहार से, सर्वथा भिन्न होगा। पहले जैसा मैंने कहा है गृहस्थ यदि नागरिक बन गया तो आनुवंशी पारिवारिक सीमाओं से परे उसका विकास होगा। यह विकास सूचित करने वाले का नया नाम है "प्रबुद्ध नागरिक"। दूसरे प्रकार का यह व्यक्ति देशवासियों को अपना भाई मानेगा। मैं उनका अपना हूँ, वे मेरे अपने हैं, उनकी थाती मेरे हाथों में सुरक्षित है। मैं अपनी बिरादरी के लोगों और जात-भाईयों की तरफदारी करने के लिए अपने पद या अधिकार का दुरुपयोग नहीं करूँगा। गृहस्थ के नाते, नौकरी की तलाश में रहनेवाले के नाते या नौकर के नाते मैं इस पद पर नहीं हूँ। मैं नागरिक के नाते राष्ट्र के प्रति अपना कर्तव्य निभाने के लिए राष्ट्र की ओर से इस पद पर बिठाया गया हूँ। मैं केवल पेशेवर आदमी नहीं हूँ। लेकिन एक नागरिक हूँ जो यह काम करने हेतु नियुक्त हूँ। यह काम पूरा करने में मैं गौरव का अनुभव करता हूँ, अपना सौभाग्य मानता हूँ और इसी से मैं प्रसन्न हूँ। इस दृष्टिकोण से प्रबुद्ध

नागरिकता की सतत जागरूकता झलकती है।

ऐसी प्रबुद्ध नागरिकता से ही व्याय-संगत प्रगति सामाजिक व्यवस्था जन्म लेती है। इस प्रबुद्ध नागरिकता बजाय अगर केवल सामान्य वयस्क नागरिकता है तो व्यायसम्मत सामाजिक व्यवस्था संभव न होगी। राष्ट्रीय विकास के लक्ष्य की प्राप्ति हेतु कोई शान्त, स्थिर और सतत गति होगी। वहाँ, जैसा पहले बताया, केवल डगमगाती घाल और राष्ट्रीय लक्ष्यसंबंधी पंगुलगाडा मात्र होगा।

प्रबुद्ध नागरिकता का यह पहला आयाम है। यह आयाम से ऊर्ध्वमुखी विकास का और समाज के लिए तदनु रूप समतल पर उसके योगदान का संकेत होगा। आनुवंशी सीमित स्तर से अलगाव और विशाल व्यक्तित्व के विकास का ध्येय होगा। मानव में, उसके अस्तित्व में, उसके दृष्टिकोण, उसके काम में और अंतर्वैयक्तिक संपर्क में, इन सब में के अनोखा परिवर्तन इससे होगा। गीता में योग के प्रतिबन्धन यह मुख्य विषय ठहरता है। इसीलिए आध्यात्मिक विद्वान इस परिवर्तन का नाम है। मानव में आध्यात्मिक अनुभूति यह पहला कदम है। बीसवीं सदी के जीव-विज्ञान की पद्धति में बुद्धिपूर्वक "मानसिक सामाजिक विकास" के अन्त पर बढ़ने की पहली सीढ़ी हैं।

प्रत्येक गृहस्थ या गृहपति अपने परिवार के लालन-पोषण और जीवन का आनंद लेने के लिए पैसा कमाना चाहता है। इसके लिए कठोर परिश्रम करता है। लेकिन अपना मुलाये बिना क्या वह देश की मलाई के लिए भी कठोर परिश्रम कर सकेगा? आज तक इस सवाल का देश की ओर से कोई जवाब, "नहीं" ही मिला है। यह सचमुच निराशाजनक है। इसी से देश स्वतंत्रता के हर्षान्नाद और भावावेश की आग में राष्ट्रीय उत्साह और संघर्ष तथा विकास की ठोस उपलब्धि परिणत नहीं कर सका। स्वतंत्र भारत का यह एक अनुभव है कि कोई निजी उद्यम होगा तो व्यक्ति सक्षम उत्साही रहेगा। लेकिन वही जब सार्वजनिक उद्यम में जनसमुदाय की मलाई का उद्यम होगा तो व्यक्ति का ठंडा पड़ेगा और उसमें उसकी दिलचस्पी नहीं रहेगी। भारत में सार्वजनिक उद्यम किसी का उद्यम नहीं है। सार्वजनिक इमारत किसी की इमारत न होगी। नल किसी का नल न होगा। यह बात नहीं कि हम इन सबकी उपेक्षा करते हैं। इसका इतना ही न

ममें नागरिकता की जागरूकता और उससे निकली जिक - टायित्व - भावना नहीं है। सदियों से गीतापाठ होते इस देश में गीता का सदेश कैसे लोगों के पल्ले नहीं पड़ा, इस कमी से जाना जा सकता है। सार्वजनिक इमारतें, उत्पादक साधन-उपकरण, राज्य परिवहन निगम के वाहन, इसी तरह राष्ट्र की अन्य संपत्ति आदि की देखभाल बहुत हालत में है। सरकारी नल खुला पड़ा है, पानी बेकार बहा रहा है। मैं क्यों उसके लिए परेशान होऊँ ? यही अपने घर जाता रहे तो मैं फौरन नल बंद कर दूँगा। मैं नहीं चाहता कि । का मीटर तेज चला करें। हमारे संयंत्रों की उत्पादन-ता के अनुपात में ऊर्जा का उत्पादन नहीं के बराबर हो रहा ज्यादातर वे बिगड़े रहते हैं। उनकी देखभाल भी घटिया की है। हालाँकि वे यंत्रोपकरण काफी महँगे हैं। यह सब लिए कि देश में केवल "गृहस्थ" हैं - चाहे वे इंजिनियर हों, रीगर हों, अध्यापक हों और पेशेवर हों, लेकिन नागरिक हैं।

हमें यह पहला सबक सीखना है कि हम पहले - पहल गरिक हैं और बाकी सब उसी हैसियत का परिणाम है। हम रे आदमी बने थे। देश के हित का कोई विचार नहीं था।

इसीलिए हमारी राजनीतिक स्वतंत्रता छिन गई और सदियों तक गुलामी में सड़ते रहे। राष्ट्र की स्वतंत्रता के संग्राम में हमारी तगदिली दूर हुई, खतरनाक दृष्टिकोण हट गया और राष्ट्र स्वतंत्र हुआ। अगर यह स्वतंत्रता बरकरार रखनी है और इसे लाखों करोड़ों देशभाइयों की मलाई में काम में लाना है तो हमें स्वतंत्र देश के स्वतंत्र और प्रबुद्ध नागरिकों का रुख फिर से अपनाना होगा। हमें भारत को पहला स्थान देना है और अपने को उसके अभिन्न अंग के रूप में पहचानना फिर से सीखना है। मैं उससे अपने को अलग कर लूँ, तो उसका नुकसान होगा और मेरा भी नुकसान होगा। बहुप्रचलित वाक्य में कहना हो तो "अगर भारत जिएगा तो कौन मरेगा; अगर भारत मरेगा तो कौन जिएगा ?" इस सूत्र में सच्ची नागरिकता, प्रबुद्ध नागरिकता का भाव है। यह अपना देश जीवित रहे, उन्नति करें। यह स्वस्थ रहे, सशक्त रहे। इसकी विपुल जनसंख्या मानवीय स्तर तक ऊपर उठे। लोग जो भी पेशा अपनाएँ उन सब पेशों के मूल में यह सतत नागरिक जागरूकता सक्रिय रहे। सड़कें, सार्वजनिक इमारतें, बाग-बगीचे साफ रहें, कोई उन्हें गंदा न होने दें। इस दिशा में नागरिक सदा जागरूक रहेंगे।

साकार और निराकार ये दोनों किस प्रकार हैं ? जैसे जल और बरफ। जब जल जम जाता है तब बरफ कहलाता है और साकार हो जाता है; फिर जब गलकर जल हो जाता है, तब निराकार कहलाता है।

- परमहंस श्री रामकृष्ण

धक्के खाकर तो बहुत से लोग रामनाम लेते हैं, परंतु जो शैशवकाल से ही अपने मन को फूल के समान प्रभु के चरणों में दे सकेगा, वही धव्य है।

- श्री माँ सारदादेवी

मैं उस धर्म और ईश्वर में विश्वास नहीं करता, जो विधवा के आँसू पोंछने या अनाथों को रोटी देने में असमर्थ है।

- स्वामी विवेकानन्द

ATHFINDER FOR THE MODERN YOUTH

SWAMI JITATMANANDJI
PRESIDENT SHRI RAMKRISHNA
RAJKOT, 360 001

Affluent societies whether in East or West are trying to absorb today the shocks of a purely ensate culture. At midnight in Shinzuku, Japan, people in early eighties were accustomed to a sudden rush of a large number of motorcyclists umbling through the streets. Known as Japan's nocturnal nuisance' these Bosozukus had rocked the foundations of Japan's highly esteemed institutions. These teenagers mostly school dropouts, and many from rich families, 'are extremely lonely people'. Unable to cope up with a highly competitive industrial life they chose finally this bizarre life of alienation from the rest of Japan's burgeoning industrial society.

The maladjusted youngsters in the West during seventies developed strange sub-cults of their own known as punks, skin-heads, trendies, etc., "Alienated, jobless, mostly young, are they a foretaste of Europe's future ? wrote the *Time* correspondent in a cover story of *Time*.

A group of American young men and women fled in late sixties from society after failing to 'cope with the exploding high speed complexities of life' to a tiny sundrenched village in Crete. Unable to find any meaning of life in a purely materialistic society, this young group swung back towards extreme subjectivism. The rise of such colourful groups as hippies, skin-heads, etc., only shows that the youths are searching for 'some sense of belonging', or 'some sense of identity' as Alvin Toffler calls it. The parade by the Russian youth during communist regime chanting '*Hare Krishna*' on the roads of Moscow defying the ban by the authorities was another sign of 'the search for identity'. When Soviet thinkers tried to find in these non-conformist rebellious youth 'a lack of higher values', the youth began to question the meaning of 'higher values', in such a totalitarian society. When the authorities thought of 'clearing the courtyards of the groups of young people', hundreds of teenagers responded.

One among them wrote, "But what if I had not myself? What if I don't yet know my calling? There are many like me. We get together in groups on evenings and argue. But then, you adults get together in groups. You talk about the meaning of money, while we talk about the meaning of life." "Throughout the affluent nation," wrote Tompkins in 1980s, "the litany is all too familiar; rising rates of juvenile suicide, dizzyingly high levels of alcoholism, widespread psychological depression, violence and crime." *Time* (20 July, 1998, P. 34) offers a similar picture of American Youth where a high - scholars is threatened or injured with weapons and "the number of youths murdered by firearms went up 153% from 1985 to 1995."

Computer revolutions have brought radical changes in the work - patterns of life especially among the youth. Gaining access to cyberspace has led to enormous wealth. Yet a report in 1998 shows only 30% the Americans have access to computers leading to widening gap between the haves and have - nots. At the same time "computer crime is becoming more daring and imaginative" and the technique of Encryption (the system of communicating secret messages by computer) upheld by 'private advocates' in U.S.A. has triggered panic among law-enforcement officials. A Singapore Director of Education Technology admits : "The topics lend themselves to multimedia while the old like philosophy don't." "social skills are the only that computer cannot take over," commented an American expert Rifkins.

Individualistic success and an economic domination of life, rather than a revolutionary internationalism or even a jingoistic nationalism are troubling many youth today. Singapore Prime Minister Goh who leads one of Asia's economic giants mentioned his people in August 1994 : "We risk being misled by the liberal attitude and individualistic values which have already brought sorry consequences."

in many Western countries."

These juvenile problems threaten to alter not merely the 'how' of production but also its 'why'. Alvin Toffler writes in the *Future Shock* :

"The issue raised by it will reduce, the great conflict of the twentieth century, the conflict between capitalism and communism, to comparative insignificance. For these issues sweep far beyond economic or political dogmas. They involve, as we shall see, nothing less than sanity, the human organism's ability to distinguish illusion from reality."

Why these juvenile aberrations ? Having suffered under 'perpetual purposelessness', writes American psychologist Rollo May, a young man takes to 'Heroin addiction' which temporarily gives 'a way of life to a young person. This is more or less true to all techno-societies today.

As a revolt against pure materialism, the youth had started moving towards what Theodore Roszak called in 1980s *the making of a Counter Culture*. And the most important aspect of this counter culture which is fast gaining ground is 'a journey to the East'.

On October 27, 1967, a mammoth gathering of fifty thousand Americans staged an anti-war demonstration before the Pentagon. They wanted to achieve a 'mystic revolution', by blowing up the Pentagon itself, by casting 'mighty words of white light'. Obviously they failed, but succeeded to impress on the younger generation an altogether new line of thinking - 'The cry is not for a revolution, but for an apocalypse, a descent of divine fire.'

The problem today before the youth all over the world is 'the problem of overchoice.' They find themselves stupefied with a superabundance of life - styles in front of them. With an obstinate desire for selfish gain and with an immature judgement which is unable to choose the right kind of life - style, many of them become, to use Graham Greene's words, 'a burnt out case'. While most of them settle down to some kind of 'well-adjusted life' with its concomitant boredom, some others ask, "Have I discovered the 'durable internal structure'

or am I still living in a succession of 'serial selves' ? Many of them find that their heroes or Gurus with the promise of an 'instant solution' are only 'super simplifiers'. After a few disillusionments and frustrations with the false prophets, they ask the obvious question : "show us the person that you have made of yourself. Let us see his full size. For how can we judge what you know, what you say, what you do, what you make unless in the context of the whole person ?" What these groups of youth want is 'the authenticity of a great soul'. They are not ready to accept with mechanical submission anyone who has not 'the white-hot experience that might transform our lives.' Technocrats without a futuristic vision for a complete civilisation are held by them guilty of the 'cult of immediacy'. They want leaders who, in the words of C.P. Snow, 'can have the future in their bones.' In short, they want for their ideal a prophet with a life of burning realisation.

Mr. Thomas Allan, a stalwart young Scotsman who went to hear Swamiji for the first time at the Unitarian Church in California, 1900 wrote. "Here is a man who knows that he is talking about. He is not repeating what some other person told him; he is not relating what he thinks, he is telling what he knows.....He is not a man, he is a God...To me he was a wonder and I followed him to every one of the Bay cities where he spoke." It is the burning realization behind the words that makes Vivekananda the ideal for today's youth. "It was his character to which I had thus done obeisance," wrote Nivedita.

The most important quality that draws all sincere youths to Vivekananda is his absolute fearlessness. Early in life he showed rare courage even in the face of sure death by saving his friends from the running wheels of a horse carriage. Later this fearlessness matured into spiritual transcendence above all fear. As a wandering monk in Benares when one day he felt frightened with the imminence of death from a large group of ferocious monkeys running after him to tear him apart, a passers-by shouted out to him the gospel for life - *Face the brute*. Suddenly he faced the entire host - and they were gone ! Henceforward in

Vivekananda's life heroism, and courage became synonymous with virtue.

Today most of the problems of the youth are due to their secret fear to face the unknown, face the complexities of life, face misery, face struggle, face competition, and face disease, insecurity, frustration or failure.

Vivekananda's watchword to these youths is 'Courage' and 'Fearlessness'. To young monks at Belur Math he defined Sanyasa' as a love of death,' not suicide, but a total sacrifice of life as Buddha did for bringing happiness to millions around. To this world awed by the spectre of defeat, disease, terror and even death, Vivekananda's message is 'Face the brutes,' 'Face the Maya', 'Face death.' He said :

"Fly from evil and terror and misery, and they will follow you. Face them, and they will flee.

If we are ever to gain freedom, it must be by conquering nature, never by running away. Cowards never win victories. We have to fight fear and troubles and ignorance if we expect them to flee before us.

That is the lesson for all life - face the terrible, face it boldly."

How to face failures ? Failures that bring deeper self scrutiny, in the long run, lead to greater success. Vivekananda says, "Whenever failure comes, if we analyse it critically, in ninety - nine percent of the cases we shall find that it was because we did not pay attention to the means. Proper attention to the finishing, strengthening of the means is what we need. With the means all right, the end must come. We forget that it is the cause that produces the effect."

Fight against the vicissitudes of life inspires a sincere soul more strongly to hold fast to the ideal. The cobra raises its hood when it is wounded most, and man's maximum strength comes out when he faces death squarely. This is what Swamiji wrote to Saralabala Ghosal of Bengal. "Tell me how much

you have suffered and I will tell how great you are," he said to Josephine Mcleod.

In Vivekananda's vision life is essentially positive, a play ground for manifesting the God within despite all odds. To the young king of Khetri, he defined life as a continuous struggle against opposing forces which are trying to suppress it. Misery and pain come from ignorance. What he called sin is, in his vision, another name of ignorance, 'lower degree of self-manifestation' or 'lower degree of truth.' 'Mistakes, what are they ? They are the poetry of life.' he says. "Why do not you speak as the sin ?," an old lady asked Vivekananda in the West. "Madame, it is those sins that made me a saint," he replied. A cow never tells a lie, a wall never stumbles. Man tells lies, commits blunders and the same man becomes a saint. That was his argument. He would say, "If there is any road to heaven it is through hell. Through hell to heaven is always the way. Again he says :

"All the world has ever been preaching the God of virtue. I preach a God of virtue and a God of sin in one."

What are the essential conditions that a youth needs for achieving greatness ? To Junagadh Desai, Haridas Beharidas Desai, Vivekananda wrote on 29.1.84: "Three things are necessary to make every man great, every nation great. (1) Conviction of powers of goodness, (2) Absence of jealousy and suspicion and, (3) Helping all who are trying to do good."

To those youths who take pride of a faith in a God or that prophet, Vivekananda reminded : "Faith is not belief, it is a grasp on the ultimate, an illumination. Vivekananda preferred the concept Shradha or 'faith in our own Selves'. This Shradha he found symbolised in the deathdefying courage and search for truth in the life of Nachiketa of Kath Upanishad. He reminded us :

The faith in ourselves must be reawakened then only all the problems which face our country will gradually be solved by ourselves. What we

the Shraddha.

Religion also means strength. "Religion is the manifestation of the natural strength that is in man", said Vivekananda. Religion is not fundamentalism. It is 'being and becoming.' It is the realisation of Christ and Buddha in us.

The faith in ourselves must be reawakened and then only all the problems which face our country will gradually be solved by ourselves. What we want is the Shraddha.

For today's restless youths hankering for success in a highly competitive world, Vivekananda brings the solutions of Yoga - Vedanta. Excellence avoids competition. Higher evolution eliminates the competitive struggle :

In the animal the man was suppressed, but as soon as the door was opened, out rushed man. So in man there is potential God kept in by the locks and bars of ignorance. When knowledge breaks these bars, the God becomes manifest. And there is nothing under the sun which an awakened soul cannot achieve. The need is to awaken the higher self, the God, in man." (Lecture on Raja Yoga)

Vivekananda asserts that a mere awakening of an intellectual, dynamic or intelligent man is never enough. Success comes only when the holistic personality, inspired for serving others also emerges along with the intelligent man. That is why he taught:

"Kill self first if you want to succeed. Be the servant if you will rule. That is the real secret," "Our best work is done, our greatest influence is exerted, when we are without thought of self," "Such a man becomes a world mover for whom this little self is dead and God stands in his place."

Young executives or leaders today develop egocentered devotion to the organization and seek status symbols like promotion, honours, titles and position of power. Vivekananda plunged himself down to absolutely menial activities like cleaning big utensils of cooking, and even cleaning old-time latrines of the Math when workers failed to turn out. His brother disciples, awed with wonder and respect,

of course followed their leader. "If you want to lead, first serve others," he taught. To the maharaja of Mysore, Vivekananda wrote the inspiring words (letter dated 23 June, 1884) :

"My noble prince, this life is short, the vanities of life are transient, but they alone live who live for others, the rest are more dead than alive. One such high, noble minded and royal son of India can do much towards raising India on her feet again and thus leave a name to posterity which shall be worshipped."

Love, sacrifice and service are the ways to greater power, peace, and fulfilment. "Matter is changed into spirit by the force of love," says Vivekananda. "Love is the expression of the unity of life. Help another because you are in Him and he is in you." Once a young man getting knocked from here and there in search of truth, asked him, "Can you tell me the way to peace ?" Vivekananda answered, "My child, first of all open the door of your house, come out, and serve the poor with medicine, food and physical help or knowledge to the illiterate. This way you will get peace, my child." When finally the young man expressed fear and worry about nursing the sick and poor, Vivekananda strongly made him understand that neither peace nor service was meant for him.

He wanted the youths not to be beggars in the game of life, and said :

"Ask nothing, want nothing in return; give what you have to give, it will come back to you.. Be not a beggarNature wants us to react, to return blow for blow, cheating for cheating, lie for lie, to hit back with all our might. Then it requires a superdiving power not to hit back, to keep control, to be unattached."

Why to control anger or passion ?

"Each time we suppress hatred or feeling of anger it is so much good energy stored up in our favour, that piece of energy will be converted to higher energy," says Vivekananda.

Only left brain perfection through secular

education for individual success will create 'selfish giants'. Vivekananda says :

"Education which will procure more pleasures, more food, will become glorious at first, then that will degrade and degenerate. Along with prosperity will rise white heat all the inborn jealousies and hatreds of the human races. Competition and merciless cruelty will become the watch word of the day."

Vivekananda asks, "Why should India with all its wonderful intelligence and other things have gone to pieces ? I would answer you, jealousy. 'A few souls inspired by the ideal of total renunciation', for the welfare of the others, will stand up, Vivekananda prophesied. Through them 'the idea of wonderful liberality joined with eternal energy and progress must spread over India. "They will 'electrify the nation' in spite of the 'horrible ignorance, caste - feeling, old boobyism and jealousy."

Youths are, by virtue of their age, day - dreamers. Such day - dreams get a positive and holistic dimension in holy company or holy places. Vivekananda explains :

"Imagination properly employed is our greatest friend; it goes beyond and is the only light that takes us everywhere." "Try to keep up the imagination in yoga, being careful to keep it pure and holy ..." "The more powerful the imagination the more quickly the result to be obtained ..."

Thoughts that are positive and not negative, holistic and not individualistic, elevate, strengthen, energise and ultimately glorify an individual with success. Vivekananda says :

"What is thought ? Thought is a force, as is gravitation or repulsion Force is supplied to us through food, and out of that food, the body obtains the power of motion etc. Finer force, it throws out as what we call thought. *The greatest force is derived from the power of thought* The silent power of thought influences people even at a distance because mind is one as well as many."

"We are what we think with our thoughts. We

make the world," said Buddha.

Today medical science has shown that even a sick person starts dancing and getting up Vice - versa, with the least touch of a damaging or devastating news a strong and vivacious young man or woman sinks into oblivion of despair and death within a few hours.

"If you do not allow one to become a lion, become a fox," Vivekananda cautioned the teachers, and guardians of youths.

That is why Vivekananda gave his marvelous exhortation on the Atman - power :

"Teach your selves, teach every one his / her real self call upon the sleeping soul, and see how it awakes. Power will come, glory will come, purity will come, and every thing excellent will come, when this sleeping soul is roused to self - conscious activity."

To modern youths tossed in problems both internal and external life Vivekananda's words to young Madras disciples, are a beacon - light, "Manifest the divinity within and every thing will harmoniously arranged around it."

He exhorted the disciples to meditate on the blissful and all - powerful Self within. "verily a knowledge of self becomes a king amongst men, and where he goes, he moves without resistance," said Chandogya Upanishad. Vivekananda says :

"Each time you meditate you keep your grosser Every meditation is direct super consciousness. In perfect concentration the soul becomes actually finer from the bonds of this gross body and knows itself as it is. Whatever one wants, that comes to him. Power and knowledge are already there. The soul identifies itself with what is powerless matter and thus weeps. He who has known God, has become God; there is nothing impossible for such a free soul."

He cautioned the Indian youths not to go for blind imitation of the West. We must learn from the

science and technology and their art of organisation, but always with a caution. Modernisation does not mean Westernisation, neither does it require uprooting from the nation's ancient culture. "Imitation is not civilisation," he said. "I am one of the proudest men ever born, but let me tell you frankly, it is because of my ancestry," he taught the Indians.

India's ideals are spiritual heroes like Shankara, Nanak, and Guru Govind Singh. To these ideals he inspired Indian youths, and made them realise that even when a life with an ideal fails, it is a thousand times greater than a life of so-called success without an ideal. "In that ideal there is God," he said.

In the character of Mahavira he found one of the greatest embodiments of courage, intelligence and sacrifice. He wanted India's youths to follow this great life :

Make the character of Mahavira your ideal .. He was the perfect master of the senses and wonderfully sagacious. Build your life on this great ideal of personal service. Through that ideal all the other great ideas will manifest in life.

Swamiji stood out as the greatest embodiment of this ideal and said :

"I do not know whether I shall succeed or not, but it is a great thing to hold on to a grand ideal and give one's whole life to it. Otherwise what is the value of this little, vegetating, low life of man ?"

Like his Master Sri Ramakrishna, Vivekananda's love, faith and trust were all directed to the younger generation the virgin forests of life, the unsmelt flowers, the fruits unstung by the scorpions of a sensate society. Youths with 'muscles of iron and nerves of steel,' youths born with high altruistic dreams, youths inspired for God and self sacrifice - these are what he sought until the end of his life. "I want a few, five or six who are in the flower of youth," he told in the West. And they came to him. Then he inspired with a bleeding heart :

"I have travelled twelve years with this load in

my heart and this idea in my head ... With a bleeding heart I have crossed half the worldseeking for help. The Lord is great. I know he will help me...

"A hundred thousand young men and women, fired with the zeal of of holiness, fortified with eternal faith in the Lord, and nerved to lion's courage by their sympathy for the poor, the fallen and the down - trodden, will go over the length and breadth of the land, preaching the gospel of salvation, the gospel of help, the gospel of social raising up - the gospel of equality."

To *Madras Time* in 1897 he expressed his faith in the younger generation :

"My faith is in the younger generation, the modern generation, out of them will come my workers. They will work out the whole problem, like lions."

To the Indian youths of 1890's, he stood out as their teacher, leader, prophet, path-finder, saviour, and the source of all inspiration. Gandhiji was barely thirty - three when he came to meet Vivekananda. Netaji and Aurobindo, were conflagrated by Swamiji's words when they were, quite young. His great disciples like Nivedita, Swarupananda, Virajananda, or Christine were barely in late twenties when they first met him, and each one reached great heights.

On 6th Feb, 1921 when Gandhiji went to Belur Math on the birth - anniversary day of Vivekananda, he appealed to the youths present there :

"I have gone through his (Swami Vivekananda's) works very thoroughly and after having gone through them, the love that I had for my country became a thousand fold. I ask you, young men, not to go away empty - handed without imbibing something of the spirit ?"

Addressing the youths in Delhi Pandit Nehru said :

"I do not know how many of the younger generation rea

the speeches and writings of Swami Vivekananda. But I can tell you that many of my generation were very powerfully influenced by him and I think it would do a great deal of good to present generation if they also went through Swami Vivekananda's writings and speeches and they would learn much from them. ... He came as a tonic to the depressed and demoralised Hindu mind and gave it self-reliance and same roots in the past."

His message never grows 'old,' Nehru wrote, because, what he wrote or spoke about India's problems or the world's problems are 'fresh' even though you read them now.

What impact did he have on the youth? He inspired the young kings and rulers to emerge as *Rajarshis*, kingly without and sagely within. To a whole generation of denationalised youths who felt glorified by hating their own culture, Vivekananda's words brought shocks of shame, and a new life of confidence and glory through self-purification, self-sacrifice and service. To those who gathered round him with faith and love, he offered them the power to break away from the slavery of sensate life, and manifest more and more their innate divinity and emerge as knowers of God. To others he gave enough power to sacrifice their own self-centred individual life, and smilingly hang on the gallows for their motherland. His words had the radiance of sun that energised drooping youths of an enslaved nation with superhuman strength, bringing undreamt-of manifestations of energy, dynamism, intellect, passion for human suffering, and all kinds of human excellence. His inspiration brought in them a rebirth - a palingenesis - into a higher life of sublime thoughts. They touched the zenith at the dawn of their life. Those rivers that entered into this vast ocean, could never go back to the rocky mountains.

*Let all of us Hindus, Mussalman, Parsis, Sikhs, Christians live amicably as Indians
Pledged to live and die for our motherland.*

And India did not forget her prophet for the people. On 17th Oct, 1984 the Government of India declared (through a circular D. O. No. F. 8-1/84) Vivekananda's birthday - the 12th of January 'the National Youth day.' According to the circular 'the philosophy of Swamiji and the ideals for which he lived and worked could be a great source of inspiration for the Indian Youth.'

For the sincere and young souls Vivekananda's life is always charming. Young but aged with wisdom of the ages, he would sometimes soliloquise "I feel three hundred years old." Yet his pores never have those grey hairs that line his Master's elysian smile. That world-shaking dynamism that left him, neither the fun nor the immortal human which was gift from his Master.

Like a young Napoleon of Vedanta he stood on both sides of Atlantic. Like a young Shankara radiated the power and bliss of Self-Knowledge. With Mira's devotion and Bethoven's exuberance sang poems of praise to all saints and sages, gods and prophets. Like a young prince he charmed and elevated whoever came to him. Like a young Buddha he could and did enter into the high transcendence of Nirvana - the Nirvikalpa Samadhi - either at Camp Percy of London in the presence of his listeners.

Like a young Christ he lay stretched on the cross that he lit for himself after a life of superhuman struggle for the good of humanity. Like a young Buddha he entered his habitual realm of transcendence after drinking the poison of human suffering. This was the finale of Vivekananda's life. He remains as an eternal symbol of youth - youth in the fullness of divinity and perfection.

- MAHATMA GANDHI

स्वामी विवेकानन्द को सेवाधर्म की प्रेरणा अपने गुरुदेव श्रीरामकृष्ण परमहंस से प्राप्त हुई थी। एक दिन की घटना है, श्रीरामकृष्ण अपने भक्तमंडली के साथ बैठे हुए थे। वैष्णव धर्म की चर्चा चल रही थी। श्रीरामकृष्ण ने कहा - वैष्णवधर्म में तीन बातें प्रमुख हैं - भगवान के नाम में रुची, जीव के प्रति दया तथा वैष्णव जनों की सेवा। भगवान के नाम और भगवान में कोई अन्तर नहीं है यह जानकर अनुराग के साथ भगवान का नाम लेना चाहिए। भक्त और भगवान, वैष्णव और कृष्ण को अभिन्न समझ साधु भक्तों की पूजा और उनकी वन्दना करनी चाहिए तथा कृष्ण का ही यह जगत संसार है, ऐसी धारणा हृदय में रखकर सब जीवों पर दया - 'सब जीवों पर दया इतना कहते ही श्रीरामकृष्ण समाधिमग्न हो गए और जब उनका मन बाह्य जगत में उतरा तो कहने लगे - "जीवों पर दया, जीवों पर दया, अरे तू कीटाणुकीट तू जीवों पर क्या दया करेगा? दया नहीं, दया नहीं, सेवा, सेवा, शिव ज्ञान से जीव सेवा।" श्रीरामकृष्ण की ये बातें तो सबने सुनीं पर उसका गूढ़ मर्म एक मात्र नरेन्द्रनाथ स्वामी विवेकानन्दनेही समझा था। उन्होंने बाहर निकल अपने गुरुभाइयों से कहा, "आज गुरुदेव ने जिस अनुपम सत्य का उद्घाटन किया है, यदि श्री प्रभु ने मुझे अवसर देया तो उसका प्रचार संसार के कोने कोने में करूंगा।" श्रीरामकृष्ण के इस उपदेश के द्वारा वन के वेदांत को घर में लाया जा सकता है। ईश्वर ही जीव और जगत के रूप में हमारे सामने विद्यमान है। सभी जीवों को शिव समझ उनकी सेवा करने से चित्त शुद्ध होगा और व्यक्ति थोड़े ही समय में अपने को विद्वानन्दमय ईश्वर का अंश अनुभव कर धन्यता लाभ कर सकेगा।

और सचमुच ही स्वामी विवेकानन्द ने इसी भावना से सेवा धर्म का प्रवर्तन किया था। उनके सेवाधर्म के पीछे

परोपकारिता अथवा दया की बात नहीं थी, वरन इसके पीछे जीव में अवस्थित शिव की पूजा की भावना थी। इसके माध्यम से ही उन्होंने दासत्व की जंजीरों से जकड़े हुए देश को उठाने का प्रयास किया। उन्होंने देखा था कि धर्म के नाम पर सारा देश तमोगुण में डूबा हुआ है। अंधविश्वास और कुसंस्कार ने धर्म का रूप ले लिया है। वेदान्त के चरम सिद्धान्त केवल शास्त्रार्थ और आलोचना के विषय बने हुए हैं। हमने शास्त्रों की बड़ी बड़ी दुहाई दी है, पर धर्म जीवन में नहीं उतरा। उन्होंने अनुभव किया था कि धर्म देश की पतनावस्था का कारण नहीं है, वरन धर्म को जीवन में न उतार पाना ही देश की दुरव्यवस्था का कारण है। एक ओर तो हम शास्त्रों का उद्धरण देकर कहते रहे - 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि प्रभु,' तुम पुरुष हो, तुम्ही स्त्री हो दूसरी ओर उसी ईश्वर के जीवन्त स्वरूप को - दूर मपसर रे चाण्डाल अरे तू चाण्डाल है, तू अछूत है, तू दूर रह कह कर उनकी छाया से भी भागते रहे। उच्चवर्ण द्वारा निम्नवर्णों का शोषण तथा जगदम्बा की साक्षात् प्रतीक नारी जाति पर अत्याचार देखा वे अत्यधिक व्यथित हुए थे और इस सेवाधर्म के माध्यम से देश को उठाने के लिए कृतसंकल्प हुए थे। उन्होंने अमेरिका से २० अगस्त १८९३ को अपने मद्रास के शिष्यों को उद्बुद्ध करते हुए लिखा था, "मैं इस देश में भूख या जाड़े से मले ही मर जाऊँ, परन्तु, युवको! मैं गरीबों, मूर्खों और उत्पीड़ितों के लिए इस सहानुभूति और प्राणपण प्रयत्न को थाती के तौर पर तुम्हें अर्पण करता हूँ। जाओ, इसी क्षण जाओ उस पार्थसारथी के मन्दिर में (भगवान श्रीकृष्ण के मन्दिर में) जो गोकुल के दीन-हीन ग्वालों के सरबा थे, जो गुहक चाण्डाल को भी गले लगाने में नहीं हिचके, जिन्होंने अपने बुद्धावतार काल में अमीरों का निमन्त्रण अस्वीकार कर एक वरांगना के भोजन का निमन्त्रण स्वीकार किया

और उसे उबारा, जाओ उनके पास, जाकर साष्टांग प्रणाम करो और उनके सम्मुख एक महाबलि दो, अपने समस्त जीवन की बलि दो - उन दीन - हीनों और उत्पीड़ितों के लिए, जिनके लिए भगवान युग युग में अवतार लिया करते हैं, और जिन्हें वे सबसे अधिक प्यार करते हैं। और तब प्रतिज्ञा करो कि, 'अपना सारा जीवन इन तीस करोड़ लोगों के उद्धार - कार्य में लगा दोगे, जो कि दिनों देव अवन्ति के गर्त में गिरते जा रहे हैं।'

दीन दुरिचियों को साक्षात् नारायण के ज्ञान से उनकी सेवा करने की प्रेरणा देते हुए उन्होंने कहा था, "तुम्हें ईश्वर को ढूँढने कहाँ जाना है? क्या गरीब, दुःखी और निर्बल ईश्वर नहीं है? पहले उन्हीं की पूजा क्यों नहीं करते? तुम गंगा के किनारे खड़े होकर कुआँ क्यों खोदते हो?" और इसलिए गरीबों और उत्पीड़ितों की सेवा को ही ईश्वर की सच्ची पूजा निरूपित करते हुए उन्होंने कहा था - तुमने पढ़ा है, 'मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, (अपनी माता को ईश्वर समझो अपने पिता को ईश्वर समझो) किन्तु मैं कहता हूँ दरिद्र देवा भव, मूर्ख देवा भव' (गरीब निरक्षर, मूर्ख और दुःखी उन्हें अपना ईश्वर मानो) गरीबों की इस दयनीय अवस्था के लिए देश के उच्च वर्गों को उत्तरदायी करार करते हुए वे कहते हैं, "भंगियों और चांडालों को उनकी वर्तमान हीन दशा में किसने पहुँचाया? इसके लिए उत्तरदायी कौन? मेरा मन बार बार यह जबाब देता है कि इसके लिए अंग्रेज उत्तरदायी नहीं हैं, बल्कि अपनी इस दुरव्यस्था के लिए, अपनी इस अवन्ति और इन सारे दुःख कष्टों के लिए, एकमात्र हमी उत्तरदायी हैं - हमारे सिवा इन बातों के लिए और कोई जिम्मेदार नहीं हो सकता। और इसलिए भारत के उच्चवर्ग के लोगों को उलाहना देते हुए कहा, "जब तक करोड़ों भूखे और अशिक्षित होंगे, तब तक मैं प्रत्येक उस आदमी को विश्वासघातक समझूँगा जो स्वर्च पर शिक्षित हुआ है पर जो उन पर तनिक भी ध्यान नहीं देता वे लोग जिन्होंने गरीबों को कुचलकर धन पैदा किया है और अब थाट बाट से अकड़कर चलते हैं यदि उन बीस करोड़ देशवासियों के

लिए जो भूखे और असभ्य बने हुए हैं, कुछ नहीं करके वे घृणा के पात्र हैं।"

गरीबों के लिए जिन्होंने पहली आवश्यकता की बतायी थी। वे कहते हैं - "पहले रोटी और धर्म। जब बेचारे दरिद्र भूखों मर रहे हैं, तब हम व्यर्थ ही धर्म को ढूँसते हैं। किसी भी मतवाद से ज्वाला शांत नहीं हो सकती।"

इसीलिए उन्होंने जिस रामकृष्ण संघ की की उसका आदर्शवाक्य रखा - 'आत्मनों मोक्षार्थं जगत्सर्वं च' - अपने आत्मा की मुक्ति और जगत का कल्याण उन्होंने संसार के कल्याण में ही आत्मानुभूति की बतलायी और इसीलिए वे कहते हैं, "लोगों को करके यह मत सोचो कि तुम उनका कोई उपकार हो, पर यह भावना रखो कि उससे तुम्हारा ही कल्याण रहा है। वास्तव में तुम किसी दूसरे का कल्याण नहीं सकते। यह संसार कुत्ते की पूँछ की भाँति है चाहे जितना भी सीधा करने की कोशिश करे टेढ़ा रही रहेगा। स्वामीजी से यह पूछने पर कि जब टेढ़ा का टेढ़ा ही रहनेवाला है तो फिर उन्होंने कल्याणमूलक कार्य जैसे अस्पताल और शिक्षण आदि आरम्भ किये हैं उनका फिर प्रयोजन क्या? "स्वामीजी ने कहा इन कल्याणमूलक कार्यों से का टेढ़ापन ठीक नहीं होगा, परन्तु हम स्वयं जायेंगे, हमारा टेढ़ापन दूर हो जाएगा। अतः इन सेवा मूलक कार्यों के पीछे दूसरे का उपकार नहीं वरन स्वयं के कल्याण की भावना हृदयंगम होगी इसीलिए स्वामीजी ने कहा, "किसी उँचे स्व खड़े होकर और हाथ में कुछ पैसे लेकर यह न भ्रिखारी, आओ, यह लो।" परन्तु इस बात के उपकार मानो कि तुम्हारे सामने वह गरीब है जिसे देकर तुम अपने आप की सहायता कर सकते हो। पानेवालेका नहीं, पर वास्तव में देनेवालेका है। आभार मानो कि उसने तुम्हें संसार में अपनी और दया प्रकट करने का अवसर दिया और इस

तुम शुद्ध और पूर्ण बन सके।

यद्यपि स्वामीजी का एक ही नाम था मारे पाणीमात्र के लिए था परन्तु मारे सेवा को उन्होंने विशेष महत्त्व दिया है। वे कहते हैं, "मानव-देह मन्दिर में प्रतिष्ठित मानव का आत्मा ही एकमात्र पूजाई भागवान है। अतएव, अमरसत प्राणियों की देह भी मन्दिर है, पर मानव देह सर्वश्रेष्ठ है - यह मन्दिर में राजमहल है। यदि मैं उसमें भगवान की पूजा न कर सकूँ तो और कोई भी मन्दिर किसी काम का न होगा।"

"प्रत्येक मनुष्य को, प्रत्येक स्त्री को - हर जीव का स्वयत्त्वं स्वरूप समझो। तुम किसी की सहायता नहीं कर सकते, तुम केवल सेवामात्र कर सकते हो, प्रभु की सत्ताओं की सेवा करो, आधात प्रभु की ही सेवा करो - जब कभी तुम्हें अवसर मिले, यदि प्रभु की इच्छा से तुम उनका किसी प्रकार की सेवा कर सको तो सन्तुष्ट तुम हो। अपने आपका बड़ा मत समझो। तुम पूजा नो कर वह अवसर तुम्हें दिया गया - दूसरों को नहीं। उसे पूजा भी ही दृष्टि से देखो। गरीब और दुःखी लोग तो उम्हारी ही सेवा के लिए हैं, ताकि रोगी, पागल, कोढ़ी और सभी दो रोगों से उच्च मानव मानवों प्रभु की हम सेवा कर सकें।"

उन्होंने अपने शिष्यों को संबोधित करते हुए कहा था, "जहाँ जहाँ तुम जाओ, जहाँ तुम जाओ, जहाँ तुम जाओ, वहीं लोग सन्तुष्ट हो, वहीं तुम एक प्रयत्न में तुम्हारी कृपा ही करोगे? पर दूसरे क्या? तुम्हारे समाज कितने ही लोग कीड़े का जैसा प्रतिकूल प्रभाव ले रहे हैं और मरने जा रहे हैं। दूसरे इस बड़ी दुःखिता का क्या कौन कर सकता है? तुम्हें मरना तो होगा ही, तो फिर एक महान आदर्श लेकर क्या न मरें? जीवन में एक

महान आदर्श लेकर मर जाना कहीं अधिक बेहतर है। तुम उधर जाकर इस आदर्श का प्रचार करो, और इसमें तुम्हारी अपनी उन्नति तो होगी ही, साथ में तुम अपने देश का भी कल्याण करोगे। तुम्हीं पर हमारे देश का भविष्य निर्भर है, उसकी भावी आशाएँ केन्द्रित है। तुम्हें अकर्मण्य जीवन बिताने देरत मुझे मार्मिक पीड़ा होती है। उठो। उठो। काम में लग जाओ - हाँ काम में लग जाओ शीघ्र शीघ्र। इधर उधर मत देखो - समय मत खोवो, दिन पर दिन काल तुम्हारे अधिकाधिक निकट आ रहा है। यह सोचकर विडूले मत बैठो रही कि समय आने पर सब कुछ हो जायेगा। ध्यान रखो, "ऐसा करने से कुछ भी न हो सकेगा।"

ये स्वामीजी के कोरे उपदेश मात्र नहीं थे वरन् ये उनके अन्तःस्थल की पीड़ा थी जिसे उन्होंने पूरी गहराई के साथ अनुभव किया था और इसलिए जब पूरा कलकत्ता शहर प्लेग से आक्रान्त हुआ था तो वे लोगों की चिकित्सा और सहायता में अर्थ की व्यवस्था न होते देख अपने प्राणों से प्रिय बेलूड मठ को बेच देने के लिए तैयार हो गये थे। परन्तु अथाधिक रूप से आर्थिक सहायता प्राप्त हो जाने के फलस्वरूप उन्हें मठ को बेचने का आवश्यकता नहीं पड़ी।

वाराणसी, कनखल आदि स्थानों में अस्पताल आदि के निर्माण के पीछे उनकी यहाँ लोकसेवा की उदात्त भावना थी। तथा आज भी रामकृष्ण मिशन द्वारा चलाये जा रहे वाले जनकल्याणकारी कार्यों के पीछे जीव में शिव की पूजा का यह आदर्श ही कार्य कर रहा है। वास्तव में स्वामीजी ने इस सेवा के माध्यम से वेदान्त के चरम सत्य को जनजीवन में व्यावहारिक बनाने का कार्य किया।

जैसे बालक को रमण - सुख क्या है यह नहीं समझाया जा सकता उसी प्रकार विषयासक्त मायायुक्त संसारी जीव को ब्राह्मण्य नहीं समझाया जा सकता।

- परमहंस श्री रामकृष्ण.

- परमहंस श्री रामकृष्ण.

स्मृत पुष्प

रामकृष्ण, धर्म और साम्प्रदायिकता

एक दिन सध्या के समय श्री रामकृष्ण कलकत्ता की जरतला की मस्जिद के पास से गुजर रहे थे। वहाँ उन्होंने एक अद्भुत दृश्य देखा। एक फकीर ऊँची आवाज में प्रार्थना कर रहा था -

प्रभु, तुम आओ, प्रिय तुम दया कर के आओ। प्रार्थना में इतनी व्याकुलता थी कि उसकी आँखों से अश्रुओं की धारा बह रही थी। उसी समय श्री रामकृष्ण कलकत्ता के कालीघाट से उस रास्ते से लौट रहे थे। अचानक टाँग को रुकवाकर वे नीचे उतर कर दौड़कर फकीर के पास आए। दोनों एक दूसरे के गले लपक - प्रेमाश्रु बहाने लगे। इस अद्भुत दृश्य को देखकर सब आश्चर्यचकित हो गए।

ई. सन. १८८५ में गले में कैंसर हो जाने से श्री रामकृष्णदेव को कलकत्ता के श्यामपुकुर मकान में ३१ अक्टूबर की सुबह लाया गया। वहाँ एक ईसाई संन्यासी श्री प्रभुदयाल मिश्र आए। लगभग ३५ वर्ष की उम्र, श्यामवर्ण मुख, विशाल आँखें, लम्बी दाढ़ी, हाथ में छड़ी यूरोपीय वस्त्रों में सुसज्जित, ऐसे संन्यासी ने श्री रामकृष्णदेव के कमरे में प्रवेश किया। श्री रामकृष्णदेव ने उनका स्वागत किया। बातचीत के दौरान श्री मिश्र ने तुलसीदासजी को उद्धृत करते हुए कहा, "एक राम उनके हजार नाम।" ईसाई जिन्हें गॉड कहते हैं, उन्हीं को हिन्दू राम, कृष्ण ईश्वर आदि नामों से बुलाते हैं। एक तालाब के अनेक घाट हैं। हिन्दू एक घाट से पानी पीते हैं और उसे जल कहते हैं, ईसाई दूसरे घाट से पानी पीते हैं उसे कहते हैं .. वॉटर, मुसलमान अन्य घाट से पानी पीते हैं और उसे कहते हैं - पानी। इस तरह ईसाई के लिए जो गॉड हैं वही मुसलमान के लिए हैं अल्लाह।"

स्वामी निखिलेश्वरानन्द
रामकृष्ण मिशन,
विवेकानन्द मेमोरियल, पोरबन्दर

कमरे में बैठे हुए अन्य भक्तों ने मिश्र के बारे में कहा जो प्रोटेस्टेंट ईसाई थे। उन्होंने के दिन (संभवतः १८७६) में श्री रामकृष्णदेव की थी और श्री रामकृष्णदेव में उन्होंने ईसा मसीह की आविर्भाव देखा था। श्री मिश्र ने कहा, "इस (श्री रामकृष्णदेव को) आप ऐसे देखते हैं कि ईश्वर हैं। आप लोग उन्हें पहचान नहीं पा रहे। समय में उनमें ईश्वर को साक्षात् देख रहा हूँ। दिव्य दर्शन में पहले भी देखा था। मैंने एक जिसमें वे एक ऊँचे स्थान पर बैठे थे, नीचे व्यक्ति भी था किन्तु वह उतना बड़ा हुआ बातचीत के प्रसंग में श्री मिश्र ने पतलून के हुआ गेरुआ रंग का वस्त्र दिरवाया और अपनी बातें की। उनका जन्म ब्राह्मण परिवार में हुआ। ईसा मसीह को अपना इष्टदेव मानकर वे ईसाई में शामिल हो गए। अपने एक भाई के शांमियाने के टूटने से उस भाई की तथा उसके की वहीं मृत्यु हो गई। उसी दिन उन्होंने संसार कर दिया था।

थोड़ी देर बाद श्री रामकृष्णदेव ने श्री मिश्र से कहा तुम जिनके लिए प्रयत्न कर अवश्य मिलेगा।" मिश्र ने श्री रामकृष्णदेव ईसा मसीह को देखा और उनकी स्तुति फिर उन्होंने भक्तों से कहा, "तुम उन्हें पहचान हो, वे साक्षात् ईसा मसीह हैं।"

श्री रामकृष्णदेव को दिव्य अनुभूति भिन्न - भिन्न धर्मों के लोग उनसे प्रेरणा आध्यात्मिक प्रगति को प्राप्त करेंगे। उनके जीवन

विविध धर्मों और सम्प्रदायों के बहुत से अनुयायी उनके पास आते थे। उनकी महासमाधि के बाद भी यह क्रम जारी है।

श्री रामकृष्णदेव के शिष्य स्वामी अखंडानंदजी जब हिमालय की यात्रा कर रहे थे तब उन्होंने एक मुसलमान की चाय की दुकान में श्री रामकृष्णदेव का फोटो देखा। स्वामी अखंडानंदजी ने आश्चर्य से इस बारे में पूछा तब वृद्ध मुसलमान ने उत्तर दिया, "मुझे नहीं मालूम कि यह किसका फोटो है। मैं बाजार गया था। जिस कागज में सब चीजें लिपटी हुई थी उसे खोलकर देखा तो उसमें से यह फोटो निकला। उनकी आँखों पर मैं मुग्ध हो गया। इसलिए मैंने यह फोटो फ्रेम में मढ़वाकर दुकान में रखा है।"

स्वामी अखंडानंदजी भी जब तिब्बत की यात्रा कर रहे थे तब कैलास के पास छेकरा में ल्हासा का एक धनवान खाम्हा उनके पास श्री रामकृष्णदेव का फोटो देखकर भावावस्था में आ गया और उसे लगा कि यह तो साक्षात् ईश्वर के ही चक्षु हैं। उसने स्वामी अखंडानंदजी से वह फोटो माँग लिया और प्रतिदिन उसकी पूजा करने लगा।

१९०२ में श्री रामकृष्णदेव के शिष्य स्वामी अभेदानंदजी महाराज न्यूयॉर्क में अपने अभ्यास कमरे में बैठे थे तब एक अमरिकन युवती ने प्रकाशन कार्य हेतु उस कमरे में प्रवेश किया। कमरे में प्रविष्ट होते ही मेज पर रखे हुए श्री रामकृष्णदेव के फोटो को देखकर वह आश्चर्यचकित हो गई, क्योंकि कुछ समय पहले बोस्टन में उसे श्रीरामकृष्णदेव के अद्भुत दिव्य दर्शन प्राप्त हुए थे। किन्तु तब उसे मालूम नहीं था कि वे हिन्दू योगी कौन थे। स्वामी अभेदानंदजी से उसने उनके गुरु के विषय में सब जानकारी प्राप्त की। बाद में उसने संन्यास ग्रहण किया। मिस लाग फ्रैंकलीन ग्लैन का नया नाम हुआ - "सिस्टर देवमाता"। श्रीरामकृष्ण संघ के विदेश केन्द्रों में

उन्होंने बहुत सेवा की।

अमरिका की अन्य युवती को भी स्वप्न में एक भारतीय योगी के दिव्य दर्शन हुए थे। यह घटना स्वामी विवेकानन्द के अमरिका जाने के पूर्व की है। अनेक वर्षों तक वह उन्हें खोजने के असफल प्रयत्न करती रही। विवाह के पश्चात् वह न्यूयॉर्क के पास न्यूजर्सी के मोन्टक्लेयर में रहने आई। स्वामी विवेकानन्दजी के व्याख्यान सुनकर वह वेदांत की अनुयायी बन गई। रामकृष्ण संघ के संन्यासी उनके घर जाते। एक बार स्वामी विवेकानन्दजी के गुरुभाई स्वामी सारदानन्दजी ने बातचीत के प्रसंग में अपने गुरु श्री रामकृष्णदेव का फोटो दिरवाया तब वह बोल पड़ी "ओह यह तो वही चेहरा है।" बाद में उसने अपने दिव्य दर्शन की बात की। यह महिला (मिसेज व्हीलर) जीवन भर श्री रामकृष्णदेव की परम भक्त रहीं।

अब सिर्फ भारतवर्ष के ही नहीं किन्तु समग्र विश्व के दार्शनिक धर्माचार्य विद्वान यहाँ तक कि ईसाई और मुसलमान भी श्री रामकृष्णदेव को समन्वय के मसीहा के रूप में स्वीकार कर रहे हैं। श्री रामकृष्णदेव ने अपने जीव की प्रयोगशाला में विभिन्न धर्मों की साधना कर उसके चरम लक्ष्य की सिद्धि हासिल की और उसके बाद अपनी अनुभूति के आधार पर उन्होंने कहा - "जितने भाव, उतने पथ। सभी धर्म एक ही परम सत्य की ओर ले जाते हैं, यद्यपि मार्ग अलग - अलग हैं।"

क्लाड एलन स्टार्क ने अपनी पुस्तक "The God of All" में विस्तारपूर्वक लिखा है कि श्री रामकृष्णदेव का सभी धर्मों के प्रति उदार दृष्टीकोण जो उनकी ईश्वर की साक्षात् अनुभूति पर आधारित हैं, धर्मों की विविधता की समस्या के समाधान के लिए व्यावहारिक सिद्धान्त प्रस्तुत करता हैं।"

बोस्टन विश्वविद्यालय के प्रोफेसर फ्रैंसिस क्लूनी ने लिखा था - "श्री रामकृष्ण अन्य धर्मों के अनुयायियों

के साथ रहते हुए अपने धर्म का पालन करने का आधार प्रस्तुत करते हैं। श्री रामकृष्ण कहते हैं, हम ईसा मसीह की ओर जितनी तीव्र गति से यात्रा करेंगे, उतना ही अधिक हम समझ पाएँगे कि ईसा मसीह चाहते हैं कि हम अपने धर्म की चहारदिवारी से निकलकर उन्हें ढूँढने का प्रयास करें। इसी विश्वविद्यालय के प्रोफेसर मुहम्मद दाऊद रहबर ने लिखा था - "सदियों की गुलामी के दौरान हिन्दुओं के धार्मिक विचारों को मुसलमान और ईसाइयों ने हीन दृष्टिभाव से देखा है। राजनैतिक स्वाधीनता मिलने के पश्चात् यह स्थिति बदल गई है। हिन्दुओं के धार्मिक प्रयत्नों की तीव्रता ने गौरव प्राप्त किया है। क्या सीधे और सरल रामकृष्ण अपने आप में पूर्ण वैज्ञानिक नहीं थे? उनके पवित्र जीवन में हम धर्म और विज्ञान का एक समन्वय देख सकते हैं।"

कलकत्ता के विद्वान श्री हौसेनुर रहमान अपनी पुस्तक "The Symbol of Harmony of Religion" में विस्तार से लिखते हैं कि रामकृष्ण साम्प्रदायिक समन्वय के उद्गम स्थान हैं।

आज हम बहुत ही कठिन परिस्थितियों से गुजर रहे हैं। ऐसा धर्म-मंदिर बनाने की आवश्यकता है जिसमें हिन्दू और गैर हिन्दू एक परम् चैतन्य की आराधना में हाथ मिलाएँ! यह प्रेरणा हमें श्रीरामकृष्णदेव के पास से

मिलेगी। प्रसिद्ध पाश्चात्य विद्वान प्रो. रामकृष्ण के विषय में लिखते हुए अपने लेख में श्री रामकृष्ण के वचनों द्वारा सिर्फ उनकी विचारों के हमारे समक्ष प्रकट नहीं होती, किन्तु करीब 100 श्रद्धा और आशा प्रकट होती हैं, तब उस देश के लिए हमें वास्तव में आशा की किरणें दिखाई दें। ईश्वर प्रत्यक्ष रूप में विद्यमान है ऐसा भाव यदि तो यही ऐसी सर्वसामान्य भूमिका है जिस समय में भविष्य के महान धर्म-मंदिर की स्थापना और उस मंदिर में हिन्दू और गैर हिन्दू एक परम् की आराधना करेंगे, हृदय से हृदय मिलेंगे और आशा कर सकते हैं।"

श्री रामकृष्णदेव के सर्वधर्मसमन्वय के दृष्टि में रखते हुए स्वामी विवेकानन्द ने रामकृष्ण और मिशन के कार्यों में और आदर्श में साम्प्रदायिक को महत्त्व दिया है। अपने गुरुभाई के साथ बातचीत के दौरान उन्होंने कहा था - जगत् के सभी धर्मों अक्षय सनातन धर्म का रूपान्तर मात्र जानकर धर्मावलम्बियों को मैत्री स्थापित करने के लिए श्री ने जिस कार्य की उद्भावना की थी, उसीका संघ का व्रत है।

- किसी विषय पर मन को एकाग्र करने का नाम ध्यान है।
- ध्यान आध्यात्मिक जीवन का सबसे बड़ा सहायक है।
- दूसरों की भलाई से अपनी ही भलाई होती है।
- जीव सेवा से बढ़कर कोई दूसरा धर्म नहीं।

- स्वामी विवेकानन्द

मन व जीवात्मा

भौतिक शरीर, मन व जीवात्मा हे मनुष्याच्या व्यक्तित्वाचे निम्न विभिन्न विभाग होत. ते परस्परांशी संबद्ध आहेत व एकाच वस्तुसारखे भासतात, पण खरे पाहता ते परस्परांपासून भिन्न आहेत आणि ते वेगळे सुद्धा केले जाऊ शकतात.

अनेक मानसशास्त्रज्ञांच्या आणि तत्त्वज्ञांच्या मते भौतिक शरीर हेच सर्वकाही आहे. मन आणि आत्मा या दोन वेगळ्या वस्तू आहेत असे ते मानत नाहीत. त्यांचा श्वास आहे की ज्ञान हि केवळ मेंदूची क्रिया आहे. पुष्कळ गांना वाटे की ज्याप्रमाणे यकृत पित्ताला जन्म देते त्याप्रमाणे मेंदू विचारांना जन्म देतो. वर्तणूकवाद्यांच्या (behaviourists च्या) मते विचार करणे हे मूक बोलणेच आहे. प्रोफेसर जेम्सना देखील वाटले होते की आपल्या मना ह्या शारीरिक क्रियेचा परिणाम होत. उदाहरणार्थ, ही अकस्मात रस्त्यात वाघ बघता आणि पळता. असे ते की शरीराच्या हालचालीतून भय निर्माण होते. या मानसशास्त्रज्ञांना व तत्त्वज्ञांना वाटते की ज्याला आपण मनात, भावना, कल्पना आणि स्मरणशक्ती म्हणतो त्या मनात शरीरातील भौतिक आणि रासायनिक प्रक्रियेपासून निर्माण होतात.

आपण जर जीवनातील घटनांचे विश्लेषण केले तर ज्याला मान्य करावे लागते की भौतिक शरीरापासून तसे असे मन नामक तत्त्व आहे. वेदान्ताच्या मते मन हे अस्वरूप आतमधील साधन आहे. आपल्या ठिकाणी कानांची पाच बाह्य साधने आहेत - डोळे, कान, नाक, तोंड आणि इंद्रिय आणि चव घेणारे इंद्रिय. त्याचप्रमाणे आतमधील अनुभवासाठी आपल्या ठिकाणी आतमधील साधने आहेत. उदा. - सुख, भय, आशा, गर्व, द्वेष या सर्व भाविक गोष्टी आहेत. 'मन' नावाच्या आतमधील साधनाच्या साहाय्याने तुम्ही या आतमधील घटनांना अनुभवता. जर आपण आतमधील अनुभवांना सत्य मानले तर सुख, आशा, भय, गर्व यांना आपण सत्य मानू शकत नाही. ज्याप्रमाणे एखादी बाह्य वस्तू, उदाहरणार्थ

स्वामी सत्यकाशानन्द,

अनु. : स्वामी व्योमरूपानन्द

खुर्ची, ही सत्य आहे त्याप्रमाणे तुमचे सुख, तुमची आशा, तुमचे भय, तुमचा गर्व यादेखील सत्य वस्तू आहेत.

तुम्ही आपले प्रेम केवळ भौतिक वस्तूंच्या साहाय्याने दर्शवू शकत नाही. ज्याप्रमाणे सुख हे त्याच्या भौतिक रूपाहून भिन्न आहे त्याप्रमाणे प्रेम हे त्याच्या भौतिक रूपाहून भिन्न आहे - तुम्ही मित्राचे आपल्या घरी स्वागत करू शकाल. परंतु त्याच्या भेटने तुम्हाला सुख हात नसले तरी देखील तुम्ही त्याचे स्मिताने व गोड शब्दांनी स्वागत करू शकाल. ही सुखाची भौतिक लक्षणे सुखाहून भिन्न आहेत. त्याचप्रमाणे तुमचे एखाद्या व्यक्तीवर प्रेम नसेल, तरी तुम्ही तिला आलिंगन देऊ शकता, तिच्याशी गोड बोलू शकता, तिला एखादी सुंदर वस्तू भेट म्हणून देऊ शकता. म्हणून दिसते की आपण ज्याला प्रेम म्हणतो ते त्याच्या बाह्य रूपाहून भिन्न आहे. आतमधील अनुभवाची सत्यता मान्य केल्यावाचून प्रेमाची जीवनातील सत्यता मान्य करता येत नाही. परंतु प्रेम हे सत्य आहे. म्हणून आतमधील अनुभव देखील सत्य आहे आणि त्याचे साधन 'मन' हे होय.

बाह्य साधनांच्या (इंद्रियांच्या) साहाय्याने आपण वस्तू पाहतो, पण केवळ तीच अनुभवासाठी पुरेशी नाहीत. केवळ आतमधील अनुभवासाठीच मन आवश्यक आहे असे नव्हे, तर बाह्य अनुभवासाठी देखील ते आवश्यक आहे. उदा. तुम्ही एखाद्या व्यक्तीकडे पाहत आहात, तिचे शब्द ऐकत आहात. पण जर तुमचे मन दुसरीकडे कुठे असेल तर तुमचे कान जरी कापसाने बंद केले नसतील तरी तुम्ही ते शब्द ऐकू शकणार नाही. शब्द कानांमध्ये प्रवेश करतील, ते कानांच्या पडद्याला स्पर्श करतील, पण आतमधून कोणतीही प्रतिक्रिया व्यक्त होणार नाही. तुमचे डोळे एखाद्या व्यक्तीचा ठसा ग्रहण करू शकतील. त्यावेळी मेंदू डोळ्यांतील स्नायूंशी आणि कानांशी जोडलेला असला तरी देखील काही प्रतिक्रिया व्यक्त न होणे शक्य आहे. शारीरिक दृष्टीने पाहता तिथे असंबद्धता नाही. तरी देखील तेथे कोणत्यातरी गोष्टीचा अभाव आहे ज्यामुळे तुमचे कान

आणि डोळे उघडे असले तरी त्या व्यक्तीला तुम्ही पाहू वा ऐकू शकत नाही. कशाचा अभाव आहे ? ती गोष्ट शरीरापासून वेगळी अशी अनुभवास येऊ शकते. ती गोष्ट म्हणे 'मन' ही होय. पण या मनाच्या सहाय्याने तुमच्या आतमध्ये. दुसऱ्या व्यक्तीच्या विचारांची कोणती प्रतिक्रिया होते हे तुम्ही पाहू शकता आणि तुम्हाला ते विचार आवडतात की नाही हे ठरवू शकता. बाह्यतः तुम्ही ती व्यक्ती पाहता आणि आतमध्ये त्या व्यक्तीच्या विचारांची कोणती प्रतिक्रिया होते हे तुम्ही पाहू शकता. ज्याच्या सहाय्याने तुम्ही आतमधील प्रतिक्रिया अनुभवता ते म्हणजे तुमचे मन होय.

मनाची आणखी सुद्धा काही कार्ये आहेत. जेव्हा आपण एखादी गोष्ट पाहतो तेव्हा ती शरीरात कोठे तरी नोंदली जाते. पतंजली म्हणतात की मन हा आत्मा नाही, कारण मनाचे निरीक्षण केले जाऊ शकते; आत्मा हा द्रष्टा आहे. काही तत्त्ववेत्ते म्हणतात, "ठीक आहे, आत्मा अहं नामक द्रष्टा असू द्या, पण हा अहं - आत्मा न बदलणारे तत्त्व आहे याची शाश्वती काय ? बदलणारा 'अहं' असू शकतो. मी पाहतो, मी ऐकतो, मी उभा राहतो, मी बोलतो, मी खातो, मी झोपतो, मला स्वप्न पडते; 'अहं' चा वाहता प्रवाह असू शकतो. या सर्व अनुभवांमध्ये राहणारा आत्मा आहे असे मानण्याची गरज नाही. विल्यम जेम्स यांनी सुद्धा कायम राहणाऱ्या आत्म्याचा विचार केला नाही.

इ. स. च्या तिसऱ्या शतकात होऊन गेलेले एक बौद्ध आचार्य नागसेन यांनी कायम राहणाऱ्या 'अहं' चे अस्तित्व मान्य केले नाही. ते म्हणाले की सर्वकाही भौतिक आणि मानसिक तत्त्वांचा एक वाहता प्रवाह आहे. जे तत्त्व सर्व भौतिक व मानसिक तत्त्वांना एकत्रित करून एक सुसंगत पूर्ण वस्तू तयार करते अशा कायम टिकणाऱ्या आणि एकत्रित करणाऱ्या तत्त्वाचे अस्तित्व नाही. अगदी आधुनिक काळीसुद्धा काही तत्त्ववेत्ते आणि मानसशास्त्रज्ञ आत्म्याचे अस्तित्व मुळीच मान्य करीत नाहीत; आणि जे 'अहं' सारख्या एखाद्या वस्तूचे अस्तित्व मान्य करतात ते ती वस्तू कायम टिकणारी आहे असे मानीत नाहीत. ह्यूमचे असेच विचार होते असे आपल्याला आढळते. त्यांनी म्हटले आहे - "मी एखादी कायम टिकणारी वस्तू पाहत नाही. ती सतत बदलणारी 'अहं' ची मालिका आहे." ज्ञानाच्या काही

सारभूत मुद्द्यांचे संस्थापक प्रोफेसर स्पारसेल असेच मत होते. रसेल सुद्धा आत्म्याचे अस्तित्व करीत नाहीत, कारण त्याचे निरीक्षण करता येत नाही. आपण फक्त बदलणारे अहं पाहतो - सतत बदलणारे अहं, पाहणारे अहं, विचार करणारे अहं, पाहणारे अहं, पण कायम टिकणारे अहं बदलणारे अहं आपण पाहत नाही. तो पाहणारे अनुभवता येत नाही कारण निरीक्षण केल्या जाणाऱ्या वस्तूचा तो द्रष्टा आहे. उपनिषदांच्या संतांनी काही उत्तर दिले आहे - "जो अंतिम ज्ञाता आहे, सतत इंद्रियग्राह्य वस्तूंच्या पाठीशी जो आहे त्याला तुम्ही साधनाने जाणणार, पाहणार ? ते दृश्य बनू शकत नाही कारण तेच अंतिम द्रष्टा आहे, त्याच्या पाठीशी काहीच नाही."

निरीक्षण म्हटले की निरीक्षणकर्ता मानवाचा अनुभव म्हटला की अनुभवकर्ता मानवाचा अंतिम अनुभवकर्ता आहे, ज्याच्याद्वारे प्रत्येक गोष्ट जाणवते तो अव्यक्त कशाच्याही द्वारे निरीक्षित जाऊ शकत नाही. जर तो निरीक्षित जाऊ शकला तर तो दृश्य वर्गात मोडला असता आणि ही गोष्ट सिद्ध करणे दुसऱ्या एखाद्या द्रष्ट्याला लागला असता. सर्व निरीक्षण अनुभवांचा एक अंतिम द्रष्टा आहे. तो म्हणजे आत्मा हा विचाराचाच पाया आहे. ते विचाराचा किंवा विषय होऊ शकत नाही. ज्ञान, आत्मा हा जाणवणारा आहे. आत्मा दृश्य वस्तू होऊ शकत नाही.

तुम्ही जर कायम टिकणाऱ्या आत्म्याचे अस्तित्व करणार नाही तर तुम्ही स्मरणशक्तीचे अस्तित्व करू शकत नाही. ज्ञान म्हणजे आजच्या अनुभवांचा मूळ अनुभवांशी संबंध होय. उदाहरणार्थ तुम्ही एखाद्या गोष्टी पाहतो. तुम्ही ताबडतोब जाणता की जिला तुम्ही बघितले ती हीच व्यक्ती होय. याचा अर्थ हाच आहे की आजचा अनुभव कालच्या अनुभवाशी जोडता. आत्म्यानी काल त्या व्यक्तीला बघितले तो ज्ञान झाला आणि दुसऱ्या आत्मा आज आला तर दोन अनुभवांचा संबंध तुम्ही कसा काय जोडू शकता ? विल्यम जेम्स यांचे ? उत्तर देतात - हे सर्व 'अहं' मण्यासारखे

ते एका दोरीवर जोडले असून ते एकामागून एक सतत येत असतात. जेव्हा एक 'अहं' निघून जातो तेव्हा तो त्याच्याजवळ जे आहे ते आपल्या मागून येणाऱ्या 'अहं' ला देतो. आता प्रश्न हा आहे की जर प्रत्येक गोष्ट क्षणिक आहे तर पूर्वीचा 'अहं' नंतर येणाऱ्या 'अहं' ला काही कसे देऊ शकतो ? त्याचवेळी तो अस्तित्वात असल्याशिवाय आधीचा 'अहं' नंतर येणाऱ्या 'अहं' ला काही देऊ शकत नाही. कमीत कमी दोन क्षण तरी ते एकत्र राहिले पाहिजेत. तेव्हा जेम्सचा विचार अयशस्वी होतो. ते म्हणतात की याक्षणीचा 'अहं' ला काही देतो हे मत खरे ठरत नाही. शंकराचार्यांनी बौद्धांच्या 'क्षणिकतावादा'ला असे उत्तर दिले आहे. बौद्ध म्हणत असत की तुम्ही जर अग्नीचा गोळा घेतला आणि तो गोल फिरविला तर तुम्ही अग्नीचे चक्र पाहाल. स्मरणशक्ती संबंधी त्यांचे असे मत होते. नंतर येणाऱ्याला आधीचा काही देतो. आधीची व्यक्ती आणि नंतर येणारी व्यक्ती एकाच वेळी अस्तित्वात असल्याशिवाय हे कसे होऊ शकते ? तुम्ही म्हणतात की एक मरतो आणि दुसरा येतो. तो सतत चालणारा प्रवाह आहे. सतत चालू राहणे सुचविते की काही तरी खाली आहे, नाही तर चालू राहण्याचा काहीच अर्थ लागत नाही. हे सर्व असंबद्ध 'अहं' आहेत. एखादी व्यक्ती असंबद्ध 'अहं' ची बनलेली असेल तर खऱ्या अर्थाने स्मरणशक्ती किंवा ज्ञान राहू शकत नाही. जर तुम्ही म्हणाल की सातत्य आहे तर तेथे काही तरी कायमचे, सर्वदा राहणारे, न बदलणारे असे काही तरी असले पाहिजे आणि ते म्हणजे 'आत्मा'. वेदान्त सांगतो की जेव्हा तुम्ही म्हणता, "मला वाटते, मला अनुभव येतो, मी कल्पना करतो" तेव्हा याचा अर्थ असा नाही की निरनिराळ्या 'अहं' ना वाटते, अनुभव येतो आणि ते कल्पना करतात. अनेक 'अहं' नाहीत, केवळ एकच आहे. तोच अहं जो विचार करतो तोच अनुभव सुद्धा घेतो किंवा कल्पना करतो. एकच अहं आहे. जो जेव्हा तो विशिष्ट क्रियांशी जोडला जातो तेव्हा तो पाहतो, अनुभवतो इत्यादी.

उदाहरणार्थ समजा की, तुम्ही मला एखादद्या घराविषयी सांगता. नंतर मी जाऊन घर पाहतो. तत्क्षणी मी जाणतो की, होय याच घराविषयी मला सांगण्यात आले होते. जर ज्या 'अहं' ने घराविषयी काल ऐकले होते

तो आज घर पाहणाऱ्या 'अहं' हून वेगळा असेल तर तुम्ही म्हणू शकत नाही की काल तुम्ही घराविषयी ऐकले होते. त्याचा अर्थ हाच की तोच 'अहं' ज्याने कानांनी ऐकले होते तोच 'अहं' डोळ्यांनी घर पाहत आहे. इथे दोन वेगळे 'अहं' नाहीत. ती एकच वस्तू कानांच्या द्वारे आणि डोळ्यांच्या द्वारे कार्य करित आहे. डोळे पाहत नाहीत आणि कान ऐकत नाहीत. डोळ्यांच्या पलीकडे असलेली, कानांच्या पलीकडे असलेली एक वस्तू काल विद्यमान होती आणि आज विद्यमान आहे. तिने कानांच्या द्वारे काल ऐकले आणि आज ती डोळ्यांच्या द्वारे पाहत आहे आणि घर ओळखत आहे.

पतंजली म्हणतात की हा आत्मा जर बदलत असता तर बदल नोंदले गेले नसते. बदल होतो ही गोष्ट एक कायमचा अनुभवकर्ता गृहीत धरते. आपण हे बदल सतत अनुभवित असतो. जर बदलांचा द्रष्टा स्वतःच बदलला असता तर त्याला बदलांचा अनुभव आला नसता. उदा. इथे अन्नाची मांडणी केली आहे. आता तुम्ही ती पाहता आणि नंतर खोली सोडून जाता. जेव्हा तुम्ही परत येता तेव्हा मांडणीत काही बदल झाला असेल तर, जर तुम्ही तीच व्यक्ती नसता तर, तुम्ही तो कसा ओळखू शकता ? जर अनुभवकर्ता बदलत असेल तर कोणता बदल झाला हे तो जाणू शकत नाही. जर तुम्ही तीच व्यक्ती असाल तर मांडणीमध्ये कोणता बदल झाला हे तुम्ही जाणू शकाल. बाह्य जगातील बदलांबरोबर जर अनुभवकर्ता सतत बदलत असेल तर त्याला बाह्य जगाचे ज्ञान होणार नाही. आतमधील बदल आणि बाहेरील बदल आपण जाणतो ही गोष्टच दर्शविते की अनुभवकर्ता आधीच्या परिस्थितीचा नंतरच्या परिस्थितीशी संबंध जोडू शकतो आणि तुलना करून व्यक्ती बदल जाणते. जगामध्ये आणि मनामध्ये बदल होतो ही गोष्टच दर्शविते की अनुभवकर्त्यात बदल होत नाही.

न बदलणारा आणि कायम राहणारा आत्मा आहे आणि हा आत्मा ज्ञाता, अनुभवकर्ता असल्यामुळे तो शुद्ध ज्ञानाच्या स्वरूपाचा आहे. तो स्वतःच चमकणारा, स्वतःच प्रकाशणारा सर्व प्रकाशांचा प्रकाश आहे. सर्व भौतिक प्रकाशांच्या पलीकडे, इंद्रियांच्या प्रकाशापलीकडे, मनाच्या

प्रकाशापलीकडे एक प्रकाश आहे. तो प्रकाश म्हणजे आत्म्याचा प्रकाश आहे. तो कधी बदलत नाही, तो 'अहं' हून भिन्न आहे. 'अहं' नाहीसा झाला तरी तो प्रकाश निष्क्रिय साक्षी म्हणून उरतो. आतमधील व बाहेरील बदलांच्या पलीकडे असणारा एक आत्मा आहे. कशाचे तरी तो आत्मा मानसिक, शारीरिक परिस्थितीशी जोडलेला आहे. तो इतका मिश्रीत झाला आहे की त्याला आत्म्याचे खरे स्वरूप कळत नाही. जेव्हा तुम्हाला आत्म्याचा अनुभव येतो तेव्हा तुम्ही जाणता की तुम्ही पूर्णपणे मुक्त आहात, शुद्ध आहात, अमर आहात.

तुम्ही जाणले पाहिजे की तुम्ही शरीर-मनाचे स्वामी आहात. तुम्ही शरीर-मनाचे गुलाम बनलात. कारण तुम्ही त्यांच्याशी एकरूप झालात. तुम्ही शरीर आणि मनावर ताबा मिळवू शकत नाही, कारण तुम्ही शरीर-मनाचे स्वामी आहात हे हक्काने सांगून शकत नाही. ज्या क्षणी तुम्ही जाणता की तुम्ही या शरीर-मनामध्ये केवळ राहणारे आहात त्या क्षणी तुम्ही इंद्रियांचे स्वामी होऊन जाता. ज्या क्षणी तुम्ही जाणता की तुम्ही स्वयंप्रकाश, चिरंतन, अविनाशी अपरिवर्तनशील दिव्य स्वरूपाचे तत्त्व आहात आणि आत्म्याशी सदैव संबद्ध आहात. मग तत्क्षणी तुम्ही शुद्ध होऊन जाल, शक्तिसंपन्न होऊन जाल, आशायुक्त होऊन जाल, आनंदमय होऊन जाल. रवच्या विकासाचे हेच संपूर्ण रहस्य होय.

वेदान्त पुनःपुनः सांगतो की आत्मज्ञान प्राप्त करून घ्या आणि सर्व प्रकारचा गर्व नष्ट होऊ द्या. आत्म्याला जाणा, आत्मज्ञान प्राप्त करून घ्या. आत्मज्ञान होते तेव्हा तत्क्षणी ज्ञान होते की तुम्ही आत्म्याशी एकरूप आहात, तुम्हाला ज्ञान होते की आत्मा स्वयंप्रकाश आहे, आत्माच स्वयं अस्तित्वात आहे, शुद्ध आहे, मुक्त आहे, दुःस्वरहित

आहे, मृत्युरहित आहे, अविनाशी आहे, शरीर तो आबद्ध नाही. सर्व विश्वामध्ये व्याप्त परमात्म्याशी तो प्रत्यक्षपणे एकरूप आहे.

सध्या तुम्ही मरता आणि पुनः तुम्हाला कारण तुम्ही स्वतःला भौतिक शरीर वाटते की तुम्ही आजारी आहात कारण शरीराशी एकरूप होता. तुम्ही या विचाराने फसवणूक करता की मी काळा आहे किंवा तरुण आहे किंवा वृद्ध आहे, दुःखी आहे आहे. हा सारा भ्रम आहे. आत्मा हा सर्वदा आणि अमर असतो. ज्या क्षणी तुम्हाला याचा होतो त्या क्षणी तुम्ही मुक्त होता, पूर्णपणे विश्वामध्ये व्याप्त असलेल्या परमात्म्याच्या ज्ञानात जाता. आपण परमात्म्यातच राहतो, आपण हा हालचाल करतो, आपला आत्मा त्याच्यातच राहतो ज्याप्रमाणे अंध लोक दुपारच्या सूर्याच्या राहतात आणि हालचाल करतात तरी त्यांना सूर्याचा प्रकाश ठाऊक नसतो. त्याप्रमाणे आपण परमात्म्याचे ज्ञान असत नाही. त्या स्वयं परमात्म्यामुळेच आपण अस्तित्वात असतो. केवळ आंधळेपणामुळे आपण त्याला जाणत नाही. अखरे स्वरूप ओळखून हा आंधळेपणा घालवायचा रात्रदिवस लक्षात ठेवा की तुम्ही त्या परमात्म्याशी आहात. आपले खरे स्वरूप ओळखून वागा आणि गोष्ट ठीक होईल. जेव्हा अध्यक्ष समेत येतात तेव्हा ती ठीक होते, जेव्हा परमात्मा या मानसिक - व्यवस्थेत आपले अस्तित्व प्रस्थापित करतो व्यवस्था ठीक होते. हळूहळू अज्ञान दूर होत परमात्म्याशी असलेल्या ऐक्याचा तुम्हाला साक्षात्

प्रश्न : परमेश्वराचे दर्शन कसे घडते ?

उत्तर : ते केवळ त्याच्याच कृपेने घडते. पण त्यासाठी नित्य ध्यानाचा अभ्यास आणि जप केला पाहिजे. त्याने मनातील अशुद्धता नाहीशी होते. पूजापाठादी आध्यात्मिक व्रतनियमांचे पालन केले पण फूल हातात घेतले म्हणजे जसा त्याचा सुवास येतो, किंवा सहाणेवर घासल्याने जसा चंद सुगंध येतो, अगदी त्याचप्रमाणे सतत ईश्वरचिंतन केल्याने आत्मिक जागृती होते.

- श्री माँ. सारदा

नाममहिमा

हा SSS गो SSS ल

कु SS रं SS

कलकत्त्याच्या सॉल्ट लेक स्टेडियमवर सुरु झालेल्या फटाक्यांच्या आवाजात नि जयघोषणांच्या जल्लोशात पंचांच्या शिट्यांनी गोल झाल्याचे व त्याबरोबरच खेळ संपल्याचे जाहीर केले होते.

- सामन्याच्या अखेरच्या क्षणी गोल करून मोहन बागान संघाने ईस्ट बॅंगॉल संघाचा पराभव करित ही प्रतिष्ठेची फुटबॉल स्पर्धा जिंकली होती.

- सुमारे अर्धा लारव प्रेक्षक सारी बंधने तोडून मैदानात शिरले. मोहन बागानच्या समर्थकांच्या उत्साहाला उधाण आले होते. नाचत - ओरडत त्यांनी अखेरच्या क्षणी गोल करून विजय मिळवून देणाऱ्या त्या खेळाडूस डोक्यावर घेतले. तो त्यांचा 'हिरो' बनला होता.

- निराश झालेले ईस्ट बॅंगॉलचे समर्थक खेळाडूंना व पंचांना शिव्या मोजीत आणि स्टेडियममधील सामानाची मोडतोड नि फेकाफेक करित पराभवाचे दारूण दुःख पचविण्याचा प्रयत्न करित होते.

सुमारे एक वर्षानंतरचे दृश्य. तीच फुटबॉल स्पर्धा तेच सॉल्ट लेक स्टेडियम. तसाच सामन्याचा अखेरचा क्षण

आणि त्याच मागच्या कसबी खेळाडूने पुन्हा तसाच गोल करून आपल्या संघाला विजय मिळवून दिला. फक्त यावेळी तो ईस्ट बॅंगॉलकडून खेळत होता एवढाच काय तो फरक !

स्टेडियमवरील नंतरचे एकूण दृश्यही पूर्वीप्रमाणेच होते. तो कसबी खेळाडू आज मागील वर्षी त्याच्या नावाने बोटे मोडणाऱ्यांचा हीरो बनला होता नि मागील वर्षी त्याला डोक्यावर घेऊन हर्षातिरेकाने वेडे होत नाचणारे प्रेक्षक आज त्याच्या नावाने हाय हाय करित सामानाची नासधूस करित होते एवढीच काय ती तफावत.

हे एक मोठे मजेशीर प्रकरण आहे. मोहन बागान,

स्वामी योगात्मानंद

सचिव, रामकृष्ण मठ, शिलाँग

ईस्ट बॅंगॉल व मॉहॉमेडन स्पोर्टिंग हे भारतभर कीर्ती असलेले कलकत्त्यातील तीन मोठे फुटबॉल संघ. मॉहॉमेडन स्पोर्टिंगला स्वामाविकपणेच मुसलमानांचा पाठिंबा असतो तर पूर्व बंगालमधून आलेल्यांचा जीव ईस्ट बॅंगॉल संघात अडकलेला. अन् बाकी मंडळी मोहन बागानबद्दल भलताच अभिनिवेश बाळगतात.

परंतु या संघातील खेळाडू (मग ते पूर्व बंगाली, पश्चिम बंगाली, अबंगाली, हिंदू, मुसलमान, रिश्चन, कुणीही असोत) मात्र सतत एका संघातून दुसऱ्यात जात असतात - ज्या संघाचे व्यवस्थापक अधिक पैसे वा सवलती देतील त्यात शिरताना त्यांना कोणताच अभिनिवेश आड येत नाही. म्हणून कित्येकदा न मुसलमानांच्या संघात कुणी मुसलमान आणि न पूर्व बंगालच्या संघात कुणी पूर्व बंगाली अशीही परिस्थिती असते. एके काळी मोहन बागानच्या नावारवाली खेळणारा संघ जसाच्या तसा पुढे मॉहॉमेडन स्पोर्टिंगच्या नावाने मैदानात उतरत आहे असेही कधी दृष्टोत्पत्तीस येते.

हे संघ म्हणजे निवळ नावेच आहेत, दुसरे काय ?

आणि तरीही या संघांच्या नुसत्या पोकळ नावांना घट्ट धरून ठेवून त्यांच्या त्यांच्या समर्थकांच्या आपापसांत हमन्या तुमन्या नि हाणामान्या मात्र चालूच असतात !

नामा - धव्य तुझी !

नाम - खरेच काय कमाल आहे तुझी, नाही ?

प्रेम, द्वेष, क्रोध, मोह, लोभ, अभिमान, अहंकार इत्यादी फासांत अडकवून साऱ्यांना आणखी कोण जन्मोजन्म फरफटत नेत आहे ? इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन इत्यादी सतत इतस्ततः भ्रमणाऱ्या कणांचा संघात असणाऱ्या साऱ्या वस्तूंत, साऱ्या शरीरांत या नावांमुळेच तर अस्तित्वाभास होत असतो. हे सूक्ष्म कण सतत एका वस्तूतून दुसऱ्यात जात असतात, काल सूर्यात असलेले कण आज कुण्या गंपूशेटच्या शरीरात असतात. एकेकाळी गंपूशेटच्या नावाने ओळखला जाणारा समस्त कणसंघात पुढे दुसरे काही तरी नाम घेत

असतो. आणि तरी ही त्या पोकळ नावाला धरून एक अभिनिवेश, 'हा' मी, 'हे' माझे, 'तो' तू, 'ते' तुझे करीतच असतो, काही नावांवर प्रेम तर काहींचा द्वेष करीत असतो, सुख-दुःख भोगीत असतो.

सारी सृष्टी म्हणजे केवळ नामवैचित्र्यच होय, नुसती नाममोहिनी, नाममायाच होय.

एका मातीच्याच नाना आकारांनी जसे समस्त मृत्तिका-विश्व तयार होते तसेच एका मूळ नामाच्याच नाना विकारांनी हे नामात्मक जग नाना प्रकारे प्रत्ययास येते. सारे विश्व त्या नामातूनच उदय पावते, त्या नामातच अवस्थित असते नि त्या नामातच लीन होते. तेच नामब्रह्म होय.

भगवान श्रीरामकृष्ण सांगत की मायेचे दोन भेद आहेत - अविद्यामाया नि विद्यामाया सर्वातीत सर्वगत सच्चिदानन्द परब्रह्माच्या ठिकाणी मी-तू, स्थळ-काल, सुख-दुःख, जन्म-मरण याचा प्रत्यय येऊन त्या गुंताळ्यात अधिकाधिक गुरफटत जाणे म्हणजे अविद्यामाया तर सत्कर्म, सत्संग इत्यादींच्या परिणामी आपल्या परब्रह्मस्वरूपाची आठवण जागी होणे व ती अधिकाधिक दृढ होत तद्वद्वारा उपरोक्त गुरफटीतून सुटका होऊन स्वरूपप्राप्ती होणे म्हणजे विद्यामाया. दोन्ही मायांचं. कपाळावर चाळिशी चढवून ती हरवली म्हणून इकडे तिकडे गावभर हुडकीत फिरणाऱ्याला जशी ती केव्हातरी कपाळाला हात लागताच 'सापडते' तसाच काहीसा हा बंधन आणि मुक्तीचा प्रकार आहे. श्रीरामकृष्ण काट्याने काटा काढून दोन्ही काटे फेकून देण्याचे उदाहरण या संबंदात देत.

विद्यामाया नि अविद्यामाया हे दोन भेद नाममायेतही प्रकटत असतात. ज्या नाममायेने मोहित होऊन जीव हा 'मी', हे 'माझे', हा 'अमुक' तो 'तमुक' करीत संसाराच्या भोवऱ्यात गटंगळ्या खात असतो ती अविद्या-नाममाया तर उलट ज्या नाममायेला धरून जीव अविद्या नाममायेतून मुक्त होतो तिला म्हणायचे विद्या-नाममाया. संसारातील नाना नामांच्या जन्मोजन्म सतत घाललेल्या प्रयोगामुळे जीवाला वास्तविक बसलेल्या नाना (अ) वस्तू अधिकाधिक उत्कटतेने प्रत्ययास येतात आणि खरोखर ती फक्त रिकामी ऩवेच आहेत हे विसरून तो त्या त्या भिन्न वस्तूंना ती ती ऩवे आहेत असे पक्के धरून ठेवतो व त्यांच्याशी निरनिराळे

मायिक संबंध स्थापित करतो. पणाने तर आणखी 'तू' पणाने कुठल्याना अविद्या नाममायेच्या बाबतीत घडते तसेच विद्या बाबतीतही. ज्याप्रमाणे एकमेकाद्वितीय परब्रह्म जीवांना अनंत प्रकारे भ्रमविणारे अनंत नामां केले आहेत त्याचप्रमाणे त्यांना त्या भ्रमातून मुक्त म्हणूनच नामरूपातीत परब्रह्माची 'नामे' म्हणून नामांच्या जपाने विद्यामाया विस्तारीत जाते, नि संकोचत जाते. जीवाला हळूहळू त्या नामांच्या एकमेवाद्वितीय परमात्मा त्याच्या सत्यत्वाचा व 'मी' 'तू' रूपांनी आज त्याच्या प्रत्ययास येणाऱ्या मिथ्यात्वाचा प्रत्यय येऊ लागतो. शेवटी अविद्या प्रभावामुळे आज जशा जगातील साऱ्या (अ) प्रत्यक्ष प्रत्ययाला येत आहेत त्यांच्या जागी एकमेवाद्वितीय परब्रह्माचा प्रत्यक्ष प्रत्यय येतो.

आणि मग अविद्या-नाममायेचा निरास होतो नाममायेचेही कार्य समाप्त होते.

गोपाळ, अरे गोपाळ - हे काय म्हणतात, काहीच कळत नाही त्यातलं, तू यांना सांग ना एकदाचं' - अघोरमणिदेवी कुणाला तरी हाक मारू होत्या. त्यांना काही भक्त मंडळी नाना धार्मिक प्रश्न विचारीत होती. सुरवातीस अघोरमणींनी त्यांनी की मी म्हातारी बाई माणूस - मला तुमच्या शास्त्रां गोष्टी काय बरे ठाऊक ? तुम्ही शरत, तारका (श्रीरामकृष्णांचे संन्यासी शिष्य स्वामी सारदानंद शिवानंद, स्वामी योगानंद) यांना विचारा कर विचारणारे अगदी हट्टच धून बसले. मग काय त्यांनी नामी उपाय काढला; त्यांना नसेल काही पण अपुरेणूत शिरून बसलेल्या, सारे जग असलेल्या त्यांच्या सर्वसाक्षी गोपाळला अज्ञात आहे ? त्याला विचारले की झाले !! त्यांनी गोपाळ दिली.

प्रश्न विचारले जाऊ लागले. अघोरमणी गोपाळ विचारून त्यांची सुंदर, सुस्पष्ट उत्तरे देऊ लागले. प्रश्नकर्त्यांना गोपाळ दिसत नव्हता, त्याचे बोलणे

येत नव्हते. पण अशिक्षित, रवेडवळ अघोरमणीचे गोपाळशी बोलणे आणि त्यांनी गोपाळकडून ऐकलेले 'गोपाळ अस म्हणतो ...' म्हणून सांगणे त्यांना ऐकू येत होते.

अघोरमणिदेवी ! पश्चिम बंगालमधील कामारहाटी नावाच्या अगदी चिमुकल्या रवेड्यात आयुष्य घालविलेली अशिक्षित स्त्री आजच्या काळात नाममाहात्म्याचे एक अत्युत्कट, महोज्ज्वल उदाहरण ठरली आहे. अघोरमणीवर बाळपणीच वैधव्याची कुल्हाड कोसळली. त्यानंतर त्यांनी स्वतःला बाळकृष्णाच्या सेवेस वाहून घेतले. या निर्धन बालविधवेने मोठ्या निष्ठेने कृष्णधनाची आराधना आरंभिली. एका छोट्या खोलीत लोकदृष्टीच्या आड या अलौकिक धनाचा संग्रह होवू लागला. रात्री दोन वाजताच अघोरमणी उठून, 'प्राप्तविधी' आटोपून नामजप करण्यास बसत - थेट सकाळी आठ-नऊ वाजेपर्यंत. त्यानंतर गंगास्नान, मग मंदिरात जाऊन गोपाळाचे दर्शन. त्यानंतर मंदिर स्वच्छ करणे, पूजेची तयारी करणे वगैरेत त्या काही काळ व्यतीत करीत. देवाचा नैवेद्य वगैरे झाल्यावर स्वतःसाठी रांधणे होई. मग जेवण आटोपून नि थोडी कामकुक्षी करून त्या फिरून नामसाधनेस बसत. सायंकाळपर्यंत जप करून त्या मंदिरात सांजारीतीला जात ने तेथून येऊन बरीच रात्र होईपर्यंत जप करीत बसत. गोपण्यापूर्वीच फक्त थोडेसे दूध पीत.

असे दिवसामागून दिवस लोटू लागले. ऋतुचक्र फिरतच होते, फिरता फिरता कामारहाटीच्या त्या चंद्रमौळी गोपडीत चाललेला अद्भुत जपयज्ञ पाहून आश्चर्याने किंचित बकून पुन्हा घाईघाईने आपल्या मार्गाला लागत होते. गात नेहमीप्रमाणे लहानमोठी युद्धे सुरूच होती. इंग्रज, च, डच, पोर्तुगीज सारे नवनव्या वसाहतीसाठी आपापसांत ढत होते. अघोरमणींनी नामास्त्र हाती घेऊन अविद्येच्या लुमी गुलामगिरीविरुद्ध पुकारलेल्या या एकाकी लढ्याची गाला मुळीच दाद नव्हती. का असावी ? अविद्येच्या नामीत वागून तिने फेकलेली सुरवाभासरूप हाडके जमेकांशी भांडभांडून हिसकण्यातच तर आमचे सारे युष्य संपून जात आहे.

तीस वर्षे उलटली. तरूण अघोरमणी आता वृद्ध ल्या, पिकल्या, तीस वर्षे अखंड अघोरमणीचा जपयज्ञ

सुरु होता. 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि - यज्ञांश्चो मी जपयज्ञ आहे' अशी ज्या यज्ञाची महती श्रीकृष्णांनी गाडली आहे ती यज्ञ अघोरमणींनी संपूर्ण करित आणला होता - परिपक्वतेस पोचवला होता.

नि या सुमारास त्यांनी एकदा जवळच असलेल्या दक्षिणेश्वरी जाऊन भगवान श्रीरामकृष्णांचे दर्शन घेतले.

हीच भेट त्यांच्या महान यज्ञाच्या परिसमाप्तीचे साधन ठरली. श्रीरामकृष्णांचे अद्भुत आकर्षण त्यांना वारंवार दक्षिणेश्वरी ओढून आणू लागले. या विचित्र ओढीचे कारण मात्र अघोरमणींना मुळीच समजत नव्हते.

एका पहाटे अघोरमणी नित्याप्रमाणे जपाला बसल्या. जप संपवून, जपसमर्पण करण्यापूर्वी त्यांना दिसले की श्रीरामकृष्ण त्यांच्या बाजूला बसले आहेत. त्यांच्या उजव्या हाताची मूळ वळलेली होती. 'हे या वेळी इथं कुठून आले बाई' अशा विचाराने भांबावलेल्या अघोरमणींनी त्यांना धरण्यासाठी हात पुढे केला, त्यांना चक्क धरले.

नि तेवढ्यात त्या ठिकाणी त्यांच्या इष्टदैवताची मूर्ती प्रकटली अद्भुत सुंदर, रांगता रवेळता गोपाळ एक हात पुढे करीत त्यांना म्हणत होता, 'आई, खायला दे, - लोणी दे न.' अघोरमणींना अपार आनंदाने जेणु घुसमटायला झालं; इतका तीव्र, एवढा मधुर, एवढा महान आनंद त्यांना सोसवेना. त्या मोठ्यानं गळा काढून रडू लागल्या. गोपाळाला म्हणाल्या - 'बाळा' मी दुःखी, गरीब म्हातारी. तुझ्यासाठी साय नि लोणी कुठून आणू रे ?' तो मुलखाचा हट्टी कान्हा कुठला ऐकायला ! शेवटी अघोरमणींनी उठून शिंक्यातून सुके नारळाचे लाडू काढून त्यांच्या हाती ठेवले.

या प्रसंगाबद्दल अघोरमणी पुढे म्हणतात, - 'त्या दिवशी ह्या प्रकारानंतर मग जप-बिप तेवढ्यावरच राहिला ! जप करणार कसा ? गोपाळ येऊन मांडीवर बसला, माळ ओढून घेऊ लागला, खांद्यावर चढू लागला, साऱ्या खोलीभर रांगत धिंगाणा घालू लागला. अमळ फटफटताच तडक एखाद्या वेडीसारखी निघाले तो थेट दक्षिणेश्वरी हजर झाले. गोपाळही कडेवर बसला. माझ्या खांद्यावर डोके टेकवून. त्याला कडेवर घेऊन सगळा रस्ता पायी चालल्ये. स्पष्ट दिसत होते. गोपाळचे लालचुटूक पाय माझ्या पोटावर रुळत होते...'

गोपाळ, गोपाळ - पुढे - मागे, डावीकडे - उजवीकडे,
नी सर्वत्र गोपाळ. अघोरमर्णीच्या दृष्टीपुढून
बाकी सर्व नामरूपे अंतर्धान पावत होती. त्या
च्या आई झाल्या होत्या.

ते त्यानंतर एके दिवशी श्रीरामकृष्णांकडून त्यांनी
नी त्यांना आता स्वतःसाठी काहीच जप-तपादी
नी आवश्यकता नाही, त्यांचे सारेकाही झाले आहे,
श्रीरामकृष्णांच्या शरीररक्षणासाठी म्हणून करायचं
शकतात.

अघोरमर्णीनी - गोपाळच्या आईने - जपाची
त विसर्जित केली.

काट्याने दुसरा काटा निघाला होता, विद्यामायेने
या संपुष्टात आणली होती. आता अघोरमर्णीनी
ते फेकून दिले होते.

तम हे अगदी संपूर्णपणे प्रत्यक्ष उपलब्धीवर,
पर आधारलेले शास्त्र आहे. फोल तर्कटे लढवीत
यात मुळी वावच नाही. 'स्वतः करा नि प्रत्यक्षच
घ्या' हीच येथली पद्धत आहे. भगवान
त्यांचे एक अंतरंग लीलासहचर, त्यांचे मानसपुत्र
आमी ब्रह्मानंद म्हणूनच सांगत असत, 'जे लोक
सारखे तक्रार करीत असतात की काही होत
याबद्दल मी काय करतो माहीत आहे. पहिली

दोन - तीन वर्षे त्याकड मुळ लक्षच देत नाही नि
उत्तरेही देत नाही. मग त्यानंतर जेव्हा ते भेटतात
स्वतःच सांगतात की त्यांची आता थोडी - बहुत प्रगती
आहे, आनंद लाभत आहे. म्हणून मी तुम्हाला
की निदान तीन वर्षे तरी अजिबात खंड न पहा
(नामजपाचा) अभ्यास करीत राहा, मगच तर तुम्हाला
त्यातला आनंद मिळण्याचा अधिकार येईल, त्यापूर्वी
तुम्ही करणार काहीच नाही नि तरी तुम्हाला साफल्य
आहे. मूर्खपणा नाहीतर काय. आळशीपणाने
चुकारपणाने कुठलीच महान गोष्ट मिळू शकत नाही.

प्रामाणिकपणाने, पुण्या सामर्थ्यानिशी परमात्म्याचे
घेत राहिल्यास या संसारातील अनंतविध पोकळ ना
कचाट्यातून आपण सुटू शकतो नि आपल्या स्वतः
पोचू शकतो याचा प्रत्यक्ष पडताळा अघोरमर्णीप्र
अगणित साधकांनी घेतला आहे, आजही घेत आहेत,
घेत राहतील. फक्त एका लहानशा नामाच्या आधारे
समस्त विश्वब्रह्माण्डाचे गूढ उकलेले जाते नि संसार
सर्व सुखदुःखात्मक द्वंदांचा निरास होऊन मनुष्य
शांतीचा अधिकारी होतो ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट
नाही ?

स्वरोवरच, नामा - धव्य तुझी.

या ईश्वरावर विश्वास नाही ते नास्तिक होत असे प्राचीन धर्मांनी म्हटले आहे. नवा धर्म म्हणतो क
स्वतःवर विश्वास नाही ते नास्तिक होत.

च एकमात्र आवश्यक गोष्ट होय. बल हेच भवरोगाचे एकमात्र औषध होय. श्रीमंतांच्या द
या जाणाऱ्या गरीब लोकांसाठी बल हेच एकमात्र औषध आहे, विद्वानांच्या द्वारे भरडल्या जाणा
कांसाठी बल हेच एकमात्र औषध आहे आणि अन्य पापी व्यक्तींचा ज्यांच्यावर जुलूम होतो अ
कांसाठी देखील बल हेच एकमात्र औषध आहे.

चरित्र निर्माण

- ब्रह्मलीन स्वामी आत्मानंदजी महाराज

हमने बचपन में पढ़ा था - If wealth is lost nothing is lost, if health is lost, something is lost, if character is lost, everything is lost. - अर्थात् यदि धन नष्ट होता है, तो कुछ भी नष्ट नहीं होता, यदि स्वास्थ्य नष्ट होता है, तो कुछ अवश्य नष्ट होता है, और यदि चरित्र नष्ट होता है, तो सब कुछ नष्ट हो जाता है। आज हमारा चरित्र नष्ट हो गया है, इसलिए अच्छी-अच्छी योजनाओं के बावजूद हमारा राष्ट्र खड़ा नहीं हो पा रहा है। बार्थ का धुन हमारे पारिवारिक, सामाजिक और राष्ट्रीय जीवन में खोसवा दिया है। आज आदमी इतना मतलबपरस्त हो गया, समझ में नहीं आता। हमारा देश तो ऐसा है जहाँ दैव से नैतिक और आध्यात्मिक मूल्यों पर बड़ा जोर दिया जाता रहा है। इसके बावजूद हमारे जीवन में नैतिक मूल्यों का अभाव है, उतना उन पश्चिमी देशों में नहीं, जो धर्म और ध्यात्म का दिखाना नहीं करते।

इस चरित्रहीनता का कारण खोजना कठिन नहीं है - वह व्यक्ति का स्वार्थ, उसका लोभ, जो उसके समस्त मानवीय मूल्यों को खत्म कर देता है। चरित्र का तात्पर्य है मानवीय मूल्यों के प्रति प्रतिबद्धता, और मानवीय मूल्यों का अर्थ है एक व्यक्ति का दूसरे के प्रति सहानुभूति और सहयोगिता का भाव। स्वार्थ या लोभ की वृत्ति हमारी इस सहानुभूति और सहयोगिता का भावना का शासन कर लेती है। हम इस जीवन की दौड़ में दूसरों को टँगड़ी मारकर या धक्का देकर आगे निकल जाना चाहते हैं, पर यह भूल जाते हैं कि दौड़ में सही अर्थों में जीत तो सीधी होती है, जो दूसरों को दौड़ने में सहायता देता है। यह 5000 वर्षों से प्राचीन काल से पढ़ाया जाता रहा है, पर इसे हम बार-बार भूल जाते हैं, और ऐसा लगता है कि आजादी के इन 75 वर्षों में हम इसे एकबारगी भूल गये हैं।

आज हम चारित्रिक संकट के दौर से गुजर रहे हैं। इसमें मानवीय मूल्य नहीं रह जाते, आस्थाएँ एकदम समाप्त हो जाती हैं, व्यक्ति केवल स्वार्थलोलुप रह जाता है और येन केन प्रकारेण स्वार्थ की साधना ही अपने जीवन का मूलमंत्र मानता है। हम शिक्षा करते हैं कि दूसरे सब लोग तो सच्चाई की राह चलें, ईमानदार हों, और यदि हम अकेले असत्य की राह चलते हों, तो हमें छूट मिलनी चाहिए। हम कैकेयी का न अपनाना चाहते हैं, जिसने अपने बेटे के लिए तो राजसत्ता भोग माँगा और दूसरे के बेटे के लिए त्यागरूप वनवास।

हम मुँह से त्याग की प्रशंसा तो करते हैं, पर चाहते हैं कि दूसरे लोग यह त्याग अपनाएँ। हम जबान से भोग की निन्दा तो करते हैं, पर अपने लिए भोग की छूट चाहते हैं। हमारे ओठों से बड़ी बड़ी बातें तो निकलती हैं, पर वे महज दूसरों को सुनाने के लिए होती हैं, हमारे अपने हृदय में उन बातों का कोई स्पन्दन नहीं होता। हम बड़े जोरदार शब्दों में नैतिकता और चरित्र की वकालत करते हैं, इसलिए नहीं कि हम इन गुणों के कायल हैं, बल्कि इसलिए कि लोग हमें सच्चा और ईमानदार मानें। हममें अपने को सच्चा और ईमानदार दिखाने की व्यग्रता होती है, सच्चा और ईमानदार बनने की नहीं। हममें प्रवृत्ति तो झूठ काम करने की है, पर चाहते हैं कि लोग हमें सच्चा कहें। इससे चरित्र का निर्माण कैसे होगा ?

अतः यदि हम चाहते हैं कि हमारा देश अपनी बहुविध समस्याओं का समाधान करते हुए विश्व के मंच पर यशस्वी बनकर उमरे, तो हमें चरित्र - निर्माण पर सबसे अधिक जोर देना पड़ेगा। उसके बिना सब थोथा है, विकास और उन्नति की सारी बात बकवास है तथा धर्म महज दिखाना और पाखण्ड है। चरित्र - निर्माण की पहली शर्त है अनुशासन। कठोर अनुशासन ही चरित्र-रत्न को खरादकर निरवारता है। अनुशासन के दो पक्ष हैं - एक है भीतरी, जो हमारी इच्छा से पैदा होता है, और यही सही अनुशासन है। दूसरा है बाहरी, जो समाज या राष्ट्र हम पर बाहर से लादता है। अनुशासन के इन दोनों पक्षों को साथ मिलकर काम करना होगा, शास्त्र और शस्त्र दोनों को मिलकर जीवन में प्रभावी बनना होगा, तब कहीं चरित्र-निर्माण की आशा की जा सकती है। कुछ लोग ऐसे होते हैं, जो अपने संयम और ज्ञान के बल पर अपना अनुशासन करते हैं और इस प्रकार अपना चरित्र-बल प्रकट करते हैं। पर बहुत से ऐसे होते हैं, जिनको अनुशासन में रखने के लिए डण्डे की जरूरत होती है। चरित्र - निर्माण का पाठ इन दोनों को मिलाकर पूरा होता है।

फिर, यह चरित्र-निर्माण ऊपर से नीचे की ओर बहता है। ऊपर यदि सब ठीक है, तो नीचे के लोग भी अपने आप ठीक होने लगते हैं। समाज में आचरण भ्रष्टता का फैलाव ऊपर के तबकों के लोगों से होता है। वहाँ सुधार की तत्क्षण और प्राथमिक आवश्यकता है। समाज के ऊपर के अंगों का हम इलाज करें, तो नीचे के अंग अपने आप रोगमुक्त हो जाएँगे।

'ह्याला जीवन ऐसे नाव' किंवा 'असे हे जीवन' अशा सदरांवाली मानवी जीवनातील अनेक घटनाचक्रे आणि अगणित व्यक्तिरेखा यांविषयी वास्तव आणि काल्पनिक असे पुष्कळ लिखाण आजवर झाले आहे. जीवन जितके लोभसवाणे आणि हवे हवेसे वाटते तितकेच ते कालांतराने भयाण नि नकोसे वाटत असते. एकीकडे भोग-विलासांची, सुखसोयींची विपुल सामग्री निर्माण होत आहे, समाजात सुखसमृद्धी वाढविण्याचे प्रयत्न होत आहेत, तर दुसरीकडे भांडण - तंटे, खून मारामाच्या नि भयानक विध्वंसक कृत्ये होत आहेत. स्थावर - जंगम संपत्ती कसेही करून मिळविण्यासाठी जो तो अव्याहत धावपळ करीत आहे. अशी संपत्ती मिळवून ती राखण्यासाठी प्राणपणाने प्रयत्न होत आहेत. सर्वत्र जीवन धावपळीचे झाले आहे; तर या धावपळीत अपघातांनी, खून मारामाच्यांनी कित्येक लोक मरत आहेत. सगळीकडे अशांती आहे. मानवी जीवनातील निरनिराळ्या स्थित्यंतरांचा प्रत्यय आपल्या सर्वांनाच येत आहे.

बालपणाच्या कल्पनाविलासाला यौवनात भलताच बहर येतो आणि वारा प्यालेल्या बछड्याप्रमाणे माणूस उद्धाम वागू लागतो. पण हा उन्माद फार काळ टिकत नाही. योजलेले मनसुबे पार धुळीस मिळतात. विद्यार्थिजीवनातील उमेद माणूस नोकरीला लागला की काही वर्षातच नामशेष होते. कुणाच्या प्रेमविवाहाची परिणती प्रेममंगात होते आणि मग हे प्रकरण आप्त-स्वकीय-मित्रांमध्ये त्यांच्या कुचेष्टांचा विषय होऊन त्यालाच मनस्तापाचे कारण बनते. कुणाचा कर्ता-सवरता तरुण मुलगा कालवश झाला; कुणाचा ऐन भरभराटीस आलेला धंदा बसला. शेती हा कुणाचा पिढीजात व्यवसाय आहे, पण यंदा निर्सगाच्या कोपाने त्याचे पीक-पाणी मातीमोल झाले. नोकरीमध्ये कोणी सचोटीने वागतो आहे; पण ऑफिसमध्ये त्याचे साहेबांशी जमत नाही, नेहमीचीच कटकट लागलेली आहे. घरी कोणाचे बायकोशी पटत नाही, सतत दोघांचे या ना त्या कारणाने बिनसत असते. आता मुले मोठी झाली आहेत, ती आपापल्या तालातच राहतात, आई-बाबांचे मात्र ती ऐकत नाहीत. कोणी चांगला शिकला-सवरलेला घरंदाज मनुष्य मोठ्या हुद्द्यावर आहे. समाजात त्याला नावलौकिक मिळाला आहे, पण अलीकडे काहीतरी त्याच्यावर बालंट आले आहे. त्या ठपक्याला पुसण्यासाठी

त्याची पार तारांबळ उडाली आहे. साऱ्या शहरात कोणी लोकप्रिय झाला होता, लोकांनी त्याला नगराध्यक्ष म्हणून आणले, पण काही वक्रबुद्धीच्या लोकांनी त्याला यावेळी आणले आहे. तरुणपणी कोणी खूप निरोगी आणि धावपळ होता, आमोद प्रमोदामध्ये व सर्वप्रकारच्या भोगविलासात त्याने तारुण्य घालविले आहे, परंतु आता नाना प्रकारच्या आता आपण कुणाला बरे शरण जावे ?

कोणी अमाप पैसा कमावला, जीवनातील सुखोपकल्पनारम्य मनोरथ रचले. परंतु सांप्रतकाळी त्याला आणि त्याच्या परिवारातील सर्वांनाच विभिन्न रोगांनी पळविले आहे. डॉक्टरांची बिले भरून भरून आता तो कंगाल झाला आहे. तरी पैसा मिळविण्याची त्याची अनावर इच्छा सुटत नाही ! कुणाची वडिलोपार्जित गडगंज संपत्ती होती, वीस जणांचे एकत्र कुटूंब होते, तथापि वृद्ध पित्याच्या निधनात सर्वच भाऊ हळू हळू व्यसनाधीन झाले. प्रत्येकच अपभ्रंश गांजा आणि मदिरा आदी व्यसनांना बळी पडला. ते सर्व वेगवेगळे राहू लागले आणि लवकरच सर्व संपत्तीची वाताहत झाली हल्ली त्यांच्याकडे आप्त-मित्र दुकूनही बघत नाहीत. स दोषांची जाणीव आता त्यांना झाली आहे, आणि जीवनात दुःखच अनुभवाला येत आहे ! कोणी उच्च शिक्षण घेतले अनेक पदव्यांची बिरुदे घेऊन तो मनाजोगी नोकरी मिळवून इतस्ततः फिरतो आहे. तरीही प्रत्येक ठिकाणी मिळत नाही त्याच्या पदरी पडली आहे. म्हणून पैशाच्या विवंचनेत रात्र-रात्र झोप येत नाही. कोणी दुर्जन, दुर्गुणी, स्वार्थी, लोकांच्या संगतीत पार बदलून गेला आहे. तो तापट खोटा असून पैशासाठी विभिन्न जुगार खेळण्याचे व्यसन जडले आहे. घोड्यांच्या शर्यतीपायी घरातील दागदागिने तो आता कर्जबाजारी झाला आहे. त्याला पैशाची चिंता लगेच असतेच, परंतु स्वतःच्या तापट व खोटा स्वभावामुळे नातलगांना तोंड दाखविता येत नाही. कोणाची वंशपरंपरा व्यवसायात खूप उन्नती झाली होती, पण आता कारखाने उद्योग - स्पर्धेत त्याचा पूर्वीसारखा व्यवसाय चालत नाही. वैभव आता राहिले नाही. कोणी फार भाविक आहे, ना

देवतांना देवतांना आता तो कोणातरी बुवा-बाबाच्या व मंत्र-तंत्रांच्या कचाट्यात सापडला आहे. यावेळी त्याला जीवन निराधार वाटत आहे. त्याच काळजीने त्याचे आणि सान्या कुटूंबाचे फार हाल होत आहेत. अशा सर्वांनाच वाटते की आपले कुठेतरी जीवनाचे गणित चुकले आहे. अशा परिस्थितीत त्यांनी कुणाकडे धाव घ्यावी ?

कोणी फार विद्वान गृहस्थ आहेत. जगातील अनेक विद्यांमध्ये ते पारंगत आहेत. सायन्स - विज्ञानाच्या कसोटीवर घासूनच ते कोणताही निष्कर्ष काढतात. तत्त्वज्ञानाचा अभ्यासही त्यांनी केला आहे. पण अकस्मात झालेल्या भूकंपामध्ये इतर हजारो लोकांसोबत त्यांचे आप्त - स्वकीय मृत्युमुखी पडले - तेव्हा हे काय, कसे आणि का झाले याचे कोडे ते सोडवू शकत नाहीत. जीवन अशात झाले आहे. कोणी चांगले पंडित आहेत. वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता आदी शास्त्रांचे त्यांनी स्वतःच अध्ययन केले आहे. तर्कविचार आणि तात्त्विक चर्चा यांतच ते गर्क असतात. अलीकडे कोणत्यातरी शास्त्रातील वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ यांचा मेळ त्यांच्या बुद्धीला पटत नाही. कोणत्याही सैद्धान्तिक निर्णयावर ते येत नाहीत. त्यांच्या मनात विचारांचे काहूर माजले आहे. ह्या बदलत्या सृष्टीच्या मागे न बदलणारे असे काय आहे हे जाणण्याची जिज्ञासा त्यांना लागली आहे. मनात येणाऱ्या आपल्या विभिन्न प्रश्नांचे समाधान त्यांनी कोणाकडून करावे ? कोणी निरनिराळ्या देवदेवतांच्या उपासने विषयीच जिज्ञासू आहे. काही सिद्धी प्राप्त व्हावी अशी त्यांची दुर्दम्य इच्छा आहे. म्हणून त्यांनी देवदेवतांच्या शक्तिउपासनां संबंधी बरेच ऐकले तसेच वाचलेही आहे. संसारातील आपल्या इच्छापूर्तीसाठी कोणत्या देवतेची उपासना वा कोणती मंत्रसाधना करावी या संभ्रमात आता त्यांनी कोणाकडे जावे ? कोणी समाजसेवेसाठी स्वतःला वाहून घेतले आहे. गरीब अशिक्षित लोकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्राणपणाने ते झटत आहेत. त्यासाठी त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. एकीकडे कर्तव्यनिष्ठेचे समाधान ते मानून घेतात, तर दुसरीकडे संकल्पिलेल्या योजना तडीस जात नाहीत म्हणून मन अशांत आहे. अशा द्विविध मनःस्थितीत ते सापडले आहेत. यापुढे कोण त्यांना मार्ग दाखवू शकतील ? कोणी विविध विषयांवर साहित्य लेखन केले आहे. त्यांच्या प्रगाढ बुद्धिमत्तेचे सर्वत्र कौतुक होत आहे. जनजीवनात त्यांना प्रसिद्धी मिळाली आहे. हा साहित्यप्रसाद आहे. तरीही चित्तप्रसादाचा अभाव त्यांना जाणवत आहे. 'विद्या ददाति विनयम्' या उक्तीनुसार त्यांच्यात

विनय आहेच, तरी प्रसिद्धीचा ताठाही त्यांच्या अंतःपरिवर्तनाच्या आड येतो म्हणून ते अध्यात्मज्ञानासाठी कुठे जायला घजत नाहीत. आता काय करावे ? आता उपाय काय ?

ह्या मानवजीवनातील निरनिराळ्या पातळीवरील वेगवेगळ्या रंगछटा आहेत. कथा-कादंबऱ्यांतून अशा छटा वाचण्याचे वाचकांना आकर्षण असते, तथापि जे अशी जीवने जगतात त्यांना त्यात तसे समाधान आणि आकर्षण वाटत नसते. कारण, वरकरणी ही जीवने मनाच्या बाह्य प्रवृत्तींचाच विलास असतो. याचा अर्थ - मन हे विषय, विषयी व विषय-विषयी संबंध यांतच हेलकावे खाऊन सुखदुःखांचा अनुभव घेत असते. म्हणजे 'मी आणि माझे' च्या स्थूल व सूक्ष्म लहरींचा, 'भोक्ता आणि भोग्य' या संवेदनांचा, विषयी व शब्द - स्पर्श - रूप - रस - गंधजनित विषयांचा हा खेळ होय. पण हा खेळ किती मयानक, किती तापदायक तरीही किती मोहक, आकर्षक आणि भ्रामक असतो ! मनुष्य जितका ह्या बदलत्या भ्रामक विषयांना कवटाळण्याचा प्रयत्न करतो तितका तो ह्या दुःखपर्यवसायी खेळात अडकून पडतो. केवळ विदारक दुःख व निराशाच त्याच्या पदरी पडते ! ह्यालाच आपण संसार म्हणतो, माया म्हणतो.

भगवान श्रीरामकृष्ण एक उदाहरण देतात. ते म्हणतात, "जीवांच्या चार कोटी मानतात - बद्ध, मुमुक्षु, मुक्त, नित्य. संसार जणू एक जाळ, जीव जणू मासे व हा अवघा संसार ज्याची माया तो ईश्वर म्हणजे जणू मोई. कोळ्याच्या जाळ्यात मासे अडकताच त्यापैकी काही जाळं तोडून पळायच्या अर्थात मुक्त व्हायच्या उद्योगाला लागतात. त्यांना मुमुक्षु जीव म्हणता येईल. पळण्याचा यत्न करणाऱ्यापैकी सर्वच पळू मात्र शकत नाहीत. केवळ चारदोनच मासे उसळीसरसे धाडदिशी बाहेर पडतात. त्या वेळी लोक म्हणतात, 'अर, हा एक मोठ्ठा मासा सुटकला की !' हे चारदोन म्हणजे मुक्त जीव. कित्येक मासे जात्याच इतके सावध असतात की ते कधी जाळ्यात पडतच नाहीत. नारद वगैरे नित्यजीव कधी सुद्धा संसाराच्या जाळ्यात गुरफटत नसतात. पण अधिकांश मासे जाळ्यात सापडतात, अन् पुन्हा हे गावीही नसते बेट्यांच्या की जाळ्यात अडकलो आहोत, प्राणाशी गाठ आहे म्हणून ! जाळ्यात शिरताक्षणीच जाळ्यासकट थेट तळाशी बुडी मारून, सरळ चिरवलात शिरून अंग चोरून लपण्याचा प्रयत्न करतात. पळण्याची गोष्ट तर दूरच रोहो, उलट आपणवी आपणवीच चिरवलात जाऊन बसतात ! हेच बद्ध जीव. हे असतात जाळ्यात, पण समजत असतात इथेच छान आहोत. बद्ध जीव संसारात - अर्थात् कामिनी -

काचनात - आसक्त असतात, कलंक - सागरात - अधःपतनाच्या कळमात रुतलेले असतात; पण आपल्याशीच समजत मात्र असतात की छान आहेत। जे मुमुक्षू वा मुक्त असतात संसार त्यांना मयावह विहिरीप्रमाणे भासतो, रुचत नाही." (श्रीरामकृष्ण वचनमृत, १४ डिसेंबर, १८८२)

जीवनात कधीतरी मनुष्याला ह्या संसाराचा वीट येतो, सांसारिक सर्व भोगांचा विरस होतो. हे प्रत्येकाच्याच जीवनात केव्हातरी प्रत्ययास येत असले, तरी त्यापैकी काही निवडक भाग्यवंतांनाच संसाराविषयी विराग आणि ईश्वराविषयी अनुराग वाटत असतो. येथेच आध्यात्मिक जीवनाची सुरुवात होते. आणि जेव्हा आध्यात्मिक जीवनाची सुरुवात होते तेव्हा मनुष्याला सद्गुरूच्या दर्शनाची, अज्ञानांधकार नाहीसा करणाऱ्या चित्सूर्याची - संसार - दावाग्नी शमविणाऱ्या करुणामय मार्गदर्शकाची ओढ लागते. तेव्हाच मनुष्य अध्यात्ममार्गाचा प्रवर्तक होतो. आध्यात्मिक पुस्तके वाचून ही जिज्ञासा काही शमत नाही. एका दिव्याने दुसरा दिवा लावावा तसेच ज्याचा अज्ञान-अंधकार नष्ट होऊन जो ज्ञानप्रकाशस्वरूप झालेला आहे, अशा महापुरुषाला शरण जाऊन अध्यात्ममार्गाच्या प्रवर्तकाने आपले अज्ञान-तिमिर दूर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कारण स्पष्ट आहे की जितक्या काही लौकिक स्पृहा आहेत, मग त्या कितीही उदात्त असोत, त्या काही आपल्याला शाश्वत शांती देऊ शकणार नाहीत. म्हणूनच, भगवान श्रीकृष्णांनी भगवद्गीतेमध्ये अर्जुनाला निमित्त करून आपल्या सर्वांना उपाय सांगितला आहे - तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया। उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ -भ. गीता ४/३४

'ज्यांची लौकिक स्पृहा कायमची निमाली आहे, जे निष्पाप असून ब्रह्मनिष्ठ आहेत, ब्रह्मवेत्ते आहेत, त्यांना साष्टांग प्रणामपूर्वक शरण जा. आणि अशा आचार्यांना, सद्गुरूंना अत्यंत व्याकुळतेने आपल्या मनातील व्यथा निवेदन करून, या भव-बंधनातून कशा तऱ्हेने मुक्त होता येईल या संबंधी त्यांना प्रश्न विचारून त्यांची तन-मन-धनाने सेवा कर. जेव्हा ते प्रसन्न होतील तेव्हा ते जीवन - तत्त्वदर्शी श्रीगुरू तुला अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश देतील, ब्रह्मज्ञानाचा उपाय सांगतील.'

ज्यांना खरोखर तहान लागते तेच पाणी पिण्याची धडपड करतात. जे संसार - दावानलात होरपळतात तेच त्यातून सुटण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करतात. याशिवाय जे संसार-बंधनात पडले नाहीत, पण ज्यांनी संसाराची, नव्हे जगाचीच असारता निरीक्षण केली आहे व ज्यांच्या मनात संसाराविषयी विराग, त्यातील भोगांविषयी अनासक्ती निर्माण झाली आहे,

तेही अशा सद्गुरूला शोधतात.

नाना प्रकारच्या कर्मस्पृहा आणि कर्मफलाकांक्षा होऊन आपण कितीही व कोणतेही कर्म केले तरी त्या आपल्याला मनःशांती मिळत नाही, कृतार्थता वाटत ज्यांना मनोमन कळते त्यांना मुंडक उपनिषदाचे श्रौची सांगतात -

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्ति अकृतः कृतेन।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मह्वनिष्ठम् ॥ (मुण्डक उप.)

'नित्य आणि अनित्य वस्तूंचा विवेक ज्यांच्या विना पावला आहे, ज्यांचे चैतन्य जागृत झाले आहे, इहलोक परलोकातील भोगांविषयी वैराग्य ज्यांच्या ठिकाणी निर्माण आहे, त्यांनी कामनायुक्त कर्माने नित्य (अकृत) स्वरूप होऊ शकत नाही हे जाणून, त्या शाश्वत पदाच्या विज्ञानावर विरस्थायी आनंदाच्या स्पृहेने, श्रद्धावनत अंतःकरणाने समिधा घेऊन शास्त्रनिष्ठ तसेच ब्रह्मनिष्ठ गुरुंच्याकडे पाहिजे.'

भगवत् पूज्यपाद आचार्य शंकर आपल्या प्रसिद्ध 'चूडामणि' नामक ग्रंथात कोणत्या विशिष्ट आध्यात्मिक युक्त असलेल्या गुरूंकडे अध्यात्मपरायण व्यक्तीने जायला हे विशद करतात -

'उपसीदेद्गुरुं प्राज्ञं यस्माद्बन्धविमोक्षणम्।

श्रीत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मण्युपरतः शान्तो निरिन्धन इवानलः।

अहेतुकदयासिन्धुर्बन्धुरानमतां सताम् ॥ ३५ ॥

'भव-बंधनापासून सुटण्यासाठी शिष्याने स्थितप्रज्ञ जायला पाहिजे. जे श्रोत्रिय म्हणजे अध्यात्म शास्त्राचे निष्पाप, कामनाशून्य आणि ब्रह्मनिष्ठ असून इच्छा अग्नीप्रमाणे शांत झालेले आहेत; जे अहेतुकदयासिंधु शरणागत सज्जनांचे आश्रयस्थान आहेत; अशा गुरूंक जाऊन त्यांची विनम्रभावाने भक्तीपूर्वक आराधना पाहिजे, व त्यांना प्रसन्न करून आपल्या अंतःकरण ईश्वरप्राप्तीची तळमळ निवेदन करायला पाहिजे.'

जीवनातील अंतिम सत्य जाणण्याची ज्यांच्या खरोखर उत्कृष्ट इच्छा असते, ज्यांच्या मनातून इतर लक्षणी झालेल्या असतात, त्यांना आश्रय देण्यासाठी खरे ब्रह्मप्रतिष्ठित गुरूही आतुर असतात. भगवान श्रीराम जगन्मातेने दाखविले होते की त्यांच्याकडे त्यागी मत

महपूज्य ते मधुरबाबूच्या कोठीवरील गच्चीवर जाऊन
विष्णूकळाची येणाऱ्या त्यागी भक्तांना साद घालीत - "तुम्ही
मला कुठे आहात, या रे या. तुम्हा सान्यांना बघायची मला
शिष्टाचार लागली आहे." अशी त्यांनी तळमळीने आपल्या अंतरंग
शिष्टाचाराचा हाक दिली, आणि हळूहळू ते सर्व त्यागी भक्त
आपल्या एक त्यांच्याकडे येऊ लागले.

प्राचीन उपनिषत्काळी ऋषी सच्चिष्यांना आवाहन करीत
असा. आचार्य विद्याम्यासपरायण, मोक्षपरायण शिष्यांच्या शुभ
आचारांवर होमात आहुती देत असत, याचा उल्लेख तैत्तिरीय
उपनिषदात आहे. आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायन्तु
ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु
ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥

उपनिषदाचे उद्गाते, तपःपूत, करुणामय ऋषी ललकारुन
बोलावीत आहेत - 'सत्यनिष्ठ, निष्कपट ब्रह्मचारी माझ्याकडे
बोलावीत. आध्यात्मिक ज्ञान संपादन करण्यास योग्य असे सद्गुणी
ब्रह्मचारी माझ्याकडे येवोत. ज्ञान ग्रहण करणारे ब्रह्मचारी
माझ्याकडे येवोत; ज्यांनी इंद्रियनिग्रह आणि मनःसंयम केलेला
आहे असे शांत - शुद्ध चित्ताचे ब्रह्मचारी माझ्याकडे येवोत.'

ज्यांचा लौकिक 'मी' लोपून, विराट 'मी' उदय पावला
आहे, ज्यांनी 'कच्च्या मी' चा त्याग केला आहे नि 'पक्का मी'
पारला आहे; जे परब्रह्म परमात्म्याचे यन्त्रस्वरूप आहेत ते
ब्रह्मविद्याकांक्षी ब्रह्मचाऱ्यांना आपल्याकडे येण्यास आवाहन करीत
आहेत. तो दयामय परमात्माच जीवांच्या दुःखाने कातर होऊन
आचार्यांच्या रूपाने सुयोग्य शिष्यांना बोलावीत आहे.
असेच एक सद्गुरू आचार्य, प्राचीन श्वेताश्वतर ऋषी
सत्यनापूर्ण शब्दांत विश्वातील सर्वांनाच आश्वासन देतात व
आवाहन करतात -

शुभं विश्वे अमृतस्य पुत्राः आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ २,१
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्
तमे विदित्याऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ३,८

"हे अमृताच्या पुत्रांनो, हे दिव्यधामवासी देवांनो, तुम्ही
सर्वजण श्रवण करा - ऐका. मी त्या अनादी, महान, पुराण
पुरुषास जाणले आहे. आदित्यासारखा त्याचा वर्ण असून तो
अज्ञानाच्या पलीकडे आहे. त्या ज्ञानप्रकाशाला अज्ञान स्पर्श
करू शकत नाही. त्याला जाणल्यानेच तुम्ही मृत्यूच्या पार जाऊ
शकाल. यापेक्षा परमपदप्राप्तीचा दुसरा मार्ग नाही." जीवन-
पारदर्शी सद्गुरू अंतःकरणाच्या कळवळ्याने सच्चिष्यांना साद
घालतात, जेणे करून त्यांचे जन्म - जन्मांचे अज्ञान जाऊन ते
परिपूर्ण होवोत. त्याचप्रमाणे, ज्यांच्या मनात नित्यानित्य - वस्तु

- विवेक निर्माण झाला आहे, ज्यांना संसारविषयी वैराग्य आहे
आणि ज्यांचे शम-दमादी उपायांनी चित्त शांत झाले आहे अशा
मेधावी व्यक्तीलाही सद्गुरूंच्या भेटीची तळमळ लागते. म्हणूनच,
जेव्हा ह्या साधारण पण विचक्षण व्यक्तीला तिच्या सद्माग्याने -
महदमाग्याने परम पवित्र, ब्रह्मनिष्ठ, भक्ताग्रणी, आत्मक्रीड,
आत्मरती अशा महात्म्यांचे दर्शन होते तेव्हा ती व्यक्ती त्यांचेकडे
आकृष्ट होते. आणि येथेच गुरु - शिष्य परंपरेला चालना
मिळते. जीवनाला नवी गती, नवे वळण मिळते ।

मन पवित्र झाले की सदसत्-विवेकी बुद्धी उदय पावते.
अशा व्यक्तीला उमजते की संसारात बंधन आणि मुक्ती दोन्ही
ईश्वराच्याच दैवी इच्छेने होतात म्हणून ही मोक्षकामी,
ब्रह्मविद्यापरायण व्यक्ती अहेतुक दयासिंधू श्रीगुरूंना म्हणजे
ईश्वरालाच शरण जाते. कारण, ईश्वरी कृपेचा श्रीगुरूंच्याच
माध्यमातून शिष्यावर वर्षाव होत असतो. याचे प्रमाण श्वेताश्वतर
उपनिषद देते. मुमुक्षू साधक परमेश्वराविषयी बुद्धी, मागण्यासाठी
आत्मबुद्धी प्रकाशकांना - श्रीगुरूंना प्रार्थना करतो नि शरण
जातो.

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व यो वै वैदांश्च प्रहिणोति तस्मै
तं ह देवम् आत्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

श्वेताश्वतर उप., ६/१८

अर्थात, "सृष्टीच्या प्रारंभी ईश्वरानेच ब्रह्मदेवाला -
हिरण्यगर्भाला - निर्माण करून त्याला वेद प्रदान केले. त्या
परमपुरुषाच्या अनुग्रहानेच चित्त आत्मभिमुख होत असते,
त्याच्याच प्रसादाने आत्मज्ञान लाभत असते. ह्या संसारबंधनातून
मुक्त होण्याच्या इच्छेने मी त्या आत्मप्रकाश गुरूंना शरण जात
आहे."

सत्यदर्शी भगवान श्रीरामकृष्ण अगदी सोप्या भाषेत सांगतात
- "सच्चिदानंदच गुरूरूपाने येत असतात. मानव गुरुजवळून
दीक्षा घेऊन त्याला जर शिष्य माणूसच समजत राहिल तर
काहीच होणार नाही. गुरूकडे साक्षात परमेश्वरबुद्धीने बघितलं
पाहिजे, तरच ना मंत्रावर विश्वास बसणार ? विश्वास उपजला
की काम झालं." (श्रीरामकृष्ण वचनामृत, २२ सप्टेंबर, १८८३)
म्हणूनच श्रीगुरूस्तोत्राच्या प्रारंभीचा प्रणाम श्लोक आहे -

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

'आध्यात्मिक गुरु हे सृष्टिकर्ते ब्रह्मदेव आहेत, हेच ह्या
सृष्ट झालेल्या विश्वाचे पालन करणारे, हे विश्व ज्यांनी व्यापलेले
आहे ते विष्णू आहेत, आणि ह्या सृष्टीचा संहार करणारे प्रलयंकर
महेश्वर शिवही गुरूच आहेत. गुरु म्हणजे साक्षात परब्रह्मच

आहेत. त्या सच्चिदानंद गुरूंना प्रणाम असो.
"विश्वास उपजला की काम झालं." किती अनमोल बोल
आहेत हे। म्हणजे, काय विश्वासानेच शिष्याचे मन तात्काळ
शांत होते ?

नाही, याचा अर्थ असा नाही. ह्या विश्वासावरच शिष्याच्या
कठीण तपश्चर्याला सुरुवात होते. ह्या विश्वासाला धरूनच
शिष्य सद्गुरूंच्या संपर्कात येतो. नुसता संपर्कातच येत नाही,
तर संस्पर्शातही येतो. जेव्हा तो श्रीगुरूंच्या संस्पर्शात येतो
तेव्हा त्याच्या आध्यात्मिक जीवनाचे निरनिराळे स्तर उलगडायला
लागतात. प्रवर्तक शिष्य मग साधक होतो, आणि ह्या शिष्याला
आपल्या सद्गुरूंमध्ये अधिकाधिक दिव्यत्वाचे दर्शन होते. त्यांचा
अलौकिक महिमा शिष्याच्या निदर्शनास येतो. (यात मिळण्या-
मिळवण्याच्या लौकिक घमत्काराला मुळीच स्थान नाही.) ह्या
गुरु-शिष्याच्या अद्भुत संबंधात, शिष्याला स्वतःच्या हृदयांतरी
कळते, प्राणोप्राण जाणवते की श्रीगुरु हे भगवंताच्या दिव्यत्वाचे,
परमात्म्याच्या महिम्याचे एक रूप आहेत. तसेच, शिष्याला ही
प्रतीती येते की त्याच्या स्वतःतही त्या एकमेवाद्वितीय परमात्म्याचा,
थोडा का होईना, प्रकाश आहे. यालाच म्हणतात गुरुकृपा !
संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

जयाचेनि कृपातुषारे । परतले अविद्येचे मोहिरे ।
परिणमे अपारे । बोधामृते ॥ (अमृतानुभव, २।१४)

'त्या सद्गुरूंच्या कृपातुषाराने शिष्याची अविद्या नाश पावते.
आणि याचा परिणाम म्हणजे त्याला अपार, असीम, इन्द्रियातील
बोधामृताचा अनुभव येतो. त्याला हे उमजते की तो स्वतः
चैतन्यमय आत्मा आहे.'

या अनुभवाचे वर्णन कसे करावे ? त्या महाभाग्यवान साधक-
शिष्याला अनुभव येतो की सर्व विश्वच शुद्ध चैतन्यमय आहे,
आणि ह्या शुद्ध चैतन्यमय विश्वात तोही एक शुद्ध चैतन्यरूप
बिंदू आहे. याचाच अर्थ, ह्या अपार चैतन्यसागरात जणू त्याच्या
चैतन्यरूप लाटेचे वेगळे अस्तित्व त्याला जाणवते. चैतन्यरूप
अग्नीत जणू चैतन्यमय स्फुलिंग ! हाच तो बहुचर्चित चैतन्यमय
आत्मा. पण अजूनही त्याला आत्मा व परमात्मा हा भेद जाणवतो.
म्हणून श्रीगुरुकृपेचे छत्र शिरावर घेऊन श्रीगुरूंच्याच
मार्गदर्शनाखाली शिष्य साधनेत निमग्न होतो. समर्थ रामदास
स्वामी ह्या अवस्थेचे वर्णन करतात -

आत्मबुद्धी निश्चयाची । तेचि दशा मोक्षश्रीची
अहमात्मा हे कधीचि । विसरो नये ॥ (श्रीदासबोध, ५।१०।
३८)

'आत्मबुद्धीचा निश्चय पक्का होणे, 'मी नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त'

आत्मा आहे' असे निःसंशयपणे अनुभवास येणे हेच मोक्ष
ऐश्वर्याचे लक्षण होय. म्हणून, 'मी आत्मा आहे' ही
कधीही लोपू देऊ नये.'

साधनेमधे चिकाटी, धैर्य आणि दीर्घ तपश्चर्या
सोबत श्रीगुरूंचे मार्गदर्शन हे अनिवार्य आहे. पतंजलीचे
आहे. 'स तु दीर्घकालनैरन्तर्य सत्कारासेवितो दृढभूमिः'
साधनेत प्रतिष्ठित होण्यासाठी दीर्घकाल अखंड
श्रीगुरूंच्या कृपेनेच शक्य होत असतो. साधकाची
श्रीगुरुंची कृपाच होय.

विश्वासाने गुरुनिष्ठा दृढ होते, आणि एकदा
पक्की झाली की इष्टनिष्ठा फलद्रूप होते. वास्तविक,
व इष्टनिष्ठा ह्या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी नव्हेतच.
म्हणजेच इष्टनिष्ठा. विश्वासांमध्ये भक्तीचा उद्रेक
श्रद्धा निर्माण होते. याचसाठी भगवत् पूज्यपाद आचार्य
आपल्या 'विवेकचूडामणी' त म्हटले आहे -

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम् ।
सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यथा वस्तूपलभ्यते ॥ २६ ॥

'शास्त्र आणि गुरुवाक्य हे नित्य सत्य आहेत
धारणा म्हणजेच श्रद्धा होय असे सत्यप्रतिष्ठित संतांनी सांगितले
आहे. आणि ह्याच श्रद्धेने एकमेवाद्वितीय 'वस्तू'ची - इष्ट
- परमात्म्याची प्राप्ती होते.'

भगवान श्रीरामकृष्ण हीच गोष्ट सरल भाषेत सांगितली
"जो इष्ट, तोच गुरुरूप धारण करीत असतो. ... ज्या
इष्टदेवतेचे दर्शन होते, त्या वेळी गुरुरूप येऊन शिष्याला
की, 'ए (शिष्या), हेच (तुझे इष्ट होय)'. एवढे बोलूनच
त्या इष्टदेवतेत विलीन होऊन जातात." (श्रीरामकृष्ण वचन
२५ फेब्रुवारी, १८८३)

सद्गुरूंच्या कृपेनेच शिष्याचे लौकिक व्यक्तित्व अतीव
व्यक्तिमत्त्वात परिणय होते. सद्गुरू समर्थ रामदास
अशा कृपापात्र शिष्याची स्तुती करतात. 'शरण सद्गुरूंस
सच्छिष्य ऐसे निवडले । क्रियापालटे आले । पावन ईश्वर
(दासबोध ५/३/५२) ज्याला सद्गुरूच सत्शिष्य म्हणून
त्याचे अज्ञान-तिमिर कायमचे दूर होते. तो परमानंदात
होतो. हाच श्रीगुरूंचा महिमा श्रीगुरूस्तोत्रात गाविला
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानांजन शलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

'अविद्या-काम-कर्ममय अज्ञानकाळोखाने अंध झाले
शिष्याला सद्गुरू आपल्या कृपा-शलाकेने ब्रह्मज्ञानाचे
लावून त्याचे ज्ञानचक्षू उघडतात. त्या श्रीगुरूंना भक्ति

पणान असो.
 करुणानिधान श्रीगुरुंच्या कृपेने शिष्यांचे ज्ञानचक्षू उघडतात.
 त्यांच्या अनुभवास येते की तो स्वयं चैतन्यमय आत्मा
 आहे. बदलते हे जड शरीर, हे संकल्प - विकल्पात्मक अस्थिर
 मन, आणि वेळोवेळी निश्चय करणारी, तरीही बदलणारी बुद्धी
 तो नाहीच. जे बदलते ते कितीही सूक्ष्म असले तरी जडच होय.
 शरीर-मन-बुद्धी ह्या संधाताला चालविणारा - ह्यांचा नियामक,
 जो चिन्मय प्रत्यगात्मा तोच त्याचे स्वरे स्वरूप आहे, हा बोध
 त्याच्या चित्तात स्पंदू लागतो. तसेच, श्रीगुरुंच्या कृपाप्रकाशामधे
 त्या स्वनामधेव शिष्याच्या हेही अनुभवास येते की त्याच्याप्रमाणे
 अनेक चैतन्यमय, चिन्मय, चिन्मय पवित्र जीवात्मे ह्या वसुंधरेवर
 व्याप्त आहेत. काही त्याच्यापेक्षा अधिक तेजस्वी आहेत. तथापि,
 ह्या साधकाचा अन्वोव्य संबंध आहे त्याच्या चैतन्यनाथ, कृपाघन
 अमृतगुरुराशी ! आणि ही गुरुकृपा आणि ह्या गुरुकृपेचा प्रभाव
 शिष्याच्या मन-पटलावर कसा पडतो हे आपल्या रसाळ शब्दांत
 शतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वर महाराज स्पष्ट करतात -
 'बोधचंद्राचिया कळा । विरवुरलिया एक वेळा ।
 कृपानुनीव लीळा । करी जयाची । अमृतानुभव, २ / ७
 'प्रतिदिनी दिसणाऱ्या चंद्राच्या लहान - मोठ्या कला
 पौर्णिमेला जणू एकत्र येऊन पूर्ण चंद्राच्या रूपाने प्रकटतात.
 तसेच, साक्षात्कार सोपानावरील साधकाच्या उत्तरोत्तर वाढणाऱ्या
 आत्मबोधाच्या कला श्रीगुरुंच्या कृपा-पौर्णिमेने परिपूर्ण होतात.'
 म्हणजे, अखंड मंडलाकार चिदाकाशात श्रीगुरुंचे दिव्य,
 ज्योतिर्मय स्वरूप प्रकटते. ज्या प्रमाणात गुरुकृपेचा प्रबोधचंद्र

शिष्याच्या पावन जीवनात प्रकटतो, त्या प्रमाणात, त्याला श्रीगुरुंचे
 दिव्य, ज्योतिर्मय, अविनाशी स्वरूप अनुभवास येते. एकमेव
 अद्वितीय परब्रह्मच जीवजगत रूपाने नटलेले आहे; आणि इष्ट,
 गुरु आणि ब्रह्म एकच होत हा बोध बिरंतर साधकाच्या
 व्यक्तिमत्त्वात अभिव्यक्त होतो. तो सर्वातीत एकमेवाद्वितीय प्रमू
 सर्वगतही आहे. हा बोध त्याला होतो. मग प्रत्यय येतो की,
 अंतर्बाह्य एकमेव ईश्वराचीच लीला होत आहे. या सुखात तो
 निमग्न होतो. हीच ती चिरवांछित सच्चिदानंद-सिद्धी - गुरुकृपेची
 सांगता ! हा काही अंतर - बाह्य वृत्तीचा संयोग होऊन होणारा
 आनंद नाही. हा आहे स्वयंस्फूर्त आनंद - सच्चिदानंदाचा आनंद !
 श्रीगुरुंच्या कृपेने साधन-पथावर अग्रसर होऊन सिद्ध झालेले
 महाराष्ट्र - संत - शिरोमणी श्रीनिवृत्तिनाथ महाराज हा आनंद
 अभिव्यक्त करतात -

ब्रह्मसुखे जालो मी सदासंपन्न । ब्रह्म परिपूर्ण अनुभवले ।
 गुरुकृपे ज्यासी सत्पथ पावला । जीव सुखावला ब्रह्मसुखे ॥
 जीव-ब्रह्मैक्याचा हा आनंदसोहळा श्रीगुरुकृपेच्या वर्षावाची
 पर्वणीच होय. हे ब्रह्माल्मैक्य प्रत्येक मानवमात्राचा वारसा आहे,
 आणि जोपर्यंत हा वारसा मानवाला मिळत नाही. तोपर्यंत त्याची
 ही दुःखपर्यवसायी संसार-भ्रमन्ती सुरुच राहणार आहे.

यासाठीच भगवान श्रीरामकृष्ण जेव्हा सांजारीती होई तेव्हा
 कोठीच्या गच्चीवरून मोठ्याने ओरडत असत - 'अरे कोण कुठे
 भक्त आहात, या !' हे त्या पुराण - पुरुषाचे बोलावणे अजूनही
 काही भक्तांना ऐकू येते - आणि त्यांच्या श्रद्धासिक्त अंतःकरणात
 तेच प्राचीन शब्द झंकृत होतात - 'तस्मै श्रीगुरवे नमः !'

* निःस्वार्थपणामुळे खरोखर अधिक लाभ होतो, पण लोकांना हा गुण अंगी बाणविण्यासाठी अभ्यास
 करण्याचा धीर नसतो एवढेच.

* हातातील कार्य अत्यंत आवडते असल्यास एखादा महामूर्ख देखील ते पार पाडू शकतो; परंतु खरा
 बुद्धिमान तोच की जो कोणत्याही कार्याला असे रूप देऊ शकतो की ते त्याच्या आवडीचे होऊन जाते.
 कोणतेही कार्य क्षुद्र नाही हे ध्यानात ठेवा.

* प्रत्यक्ष कार्य सुरु केले म्हणजे मदत मिळतेच असे ज्यांना वाटते त्यांच्याच हातून कार्य होत असते.

- स्वामी विवेकानंद

वे यथा मां प्रपद्यन्ते

तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

भगवान् श्रीकृष्णांनी स्पष्ट शब्दांत सांगितले की - 'जे लोक ज्याप्रकारे मला भजतात, त्याचप्रकारे त्यांना मी भजतो - अर्थात त्यांच्यावर तसाच अनुग्रह करीत असतो.'

आता मग भगवंतांपाशी जाऊन काय भागायचं हे आपल्या हातात आहे. भगवंत कल्पतरु होऊन बसलेले आहेत. नुसती इच्छा करायचा अवकाश की ती वस्तू आपल्याला प्राप्त होईल. परंतु इच्छा चांगली देखील असू शकते नि वाईट देखील असू शकते; त्यामुळे चांगल्या-वाइटाचा जर विवेक नसेल तर -

भगवान् श्रीरामकृष्ण एक गोष्ट सांगत असत -

एकदा एक यात्रेकरू, फिरता फिरता एका विस्तीर्ण मैदानात जाऊन पोचला. ऊन कडक तापले होते, दालण्याचे परिश्रम झाले होते, त्यामुळे घामाने चिंब झाला होता व फार थकला होता. थकवा दूर करण्यासाठी तो एका वृक्षारवाली बसला. बसल्याबसल्या त्याच्या मनात विचार आला, 'यावेळी जर इथे छानशी शय्या उपलब्ध झाली असती तर मी मजेत झोप काढली असती.' आपण कल्पतरुवाली बसलो आहोत ते त्या यात्रेकरूला ठाऊक नव्हते. पण त्याच्या मनात ही इच्छा उत्पन्न होताच, तेथे एक उत्तम शय्या घातली गेली. अतिशय आश्चर्यचकित होतसाता तो यात्रेकरू त्या शय्येवर पहुडला. उशीवर डोके ठेवल्यावर त्याच्या मनात विचार आला, 'यावेळी एखादी स्त्री जर माझे पाय दाबून देईल तर माझा सगळा थकवा जाईल व मला छान झोप लागेल.' हा विचार त्याच्या मनात येताच तिथे एक तरुणी आली आणि त्याची चरणसेवा करू लागली. ते पाहून त्या यात्रेकरूच्या आनंदाला अगदी सीमाच उरली नाही. मग त्याला भूक लागली. तेव्हा तो मनाशी म्हणाला, 'पहा, माझ्या ह्या इच्छा पूर्ण झाल्या; तर आता काय इथे काही खायलाही मिळणार नाही?' हा विचार मनात येण्याचा अवकाश, नाना प्रकारच्या पक्वान्नांनी भरलेले ताट त्याच्यासमोर आले. मग त्याने त्या पदार्थावर आडवा हात मारला.

आता मोजन करून तो शय्येवर पहुडला. पडल्यापडल्या दिवसभरात घडलेल्या सगळ्या अद्भुत घटना तो आठवू लागला. शेवटी त्याच्या मनात विचार आला, 'जवळच अरण्य आहे ते

स्वामी विद्यासागर
रामकृष्ण मठ, काशी

एखादा वाघ आला तर?' त्याच वाणी कळत तो मोठा वाघ गर्जना करीत आला आणि त्याने त्या अंगावर झोप घेतली. यात्रेकरूची बरदी सगळी रक्त घटाघटा प्यायला. अशा रीतीने त्या वाघाने झाला.

सारी कल्पतरूची किमया - मनात जसाच विचार येत गेले, तसतशा घटना घडत गेल्या.

प्रतिज्ञा केली प्रभूंनी। काय ती घ्या आता घ्या
जेव्हा जाईन निघूनी। हंडी फोडून मी मरवा
तोच हंडी फोडण्याचा दिस। आज उपस्थित
करा आता एकाग्र मानस। एका कैसी फोडिनी

(रामकृष्णगीता)

१ जानेवारी १८८६. आज तो दिवस उपस्थित
रामकृष्णांनी आपल्या भक्तवृंदांना सांगून ठेवले होते
संपण्यापूर्वी मी माझी प्रेमरूप हंडी मरवाजारी
अर्थात आपलं देवत्व प्रकट करेन.

भगवान् श्रीरामकृष्णांना घशाचा रोग झाला होता. साठी काशीपूरच्या उद्यानगृहात त्यांना आपून ठेवले बरेच दिवस होऊन गेले. आज नववर्षाचा पहिला दिवस ठाकुरांना आज विशेष बरे वाटत होते म्हणून उद्यान फिरण्याची त्यांनी इच्छा प्रकट केली. दुयारी ठेवून उद्यानात फिरण्यासाठी वरून खाली उतरले. कृष्ण असल्याने बरेचसे भक्त त्यांच्या दर्शनासाठी उद्यान होते. ठाकुरांना बघताच सर्वांनी आदराने उभूच केला नि ते ठाकुरांच्या मागे मागे जाऊ लागले. एका झालारवाली गिरीश घोष प्रभूती काही मना त्यांच्याजवळ जाताच गिरीशचंद्रांना संबोधित करून अकस्मात् म्हणाले, "गिरीश, तुम्ही सगळ्यांना उद्यान (माझ्या अवतारत्वासंबंधीच्या) सांगत फिरा (माझ्याविषयी) असे काय पाहिले व तुम्हाला समजले."

मुझे टेकपून निरीश । घरणांपाशी बैसले खास ।
 कपली ते ठाकुरांस । हात जोडूनी पहा हो ॥
 मी तर जीव शुद्ध आहे । तव महिमा कैसा बोलू पाहे ।
 शुद्ध खासही पहा हे । परामृत झाले वर्णिताना ॥ (रामकृष्णपोथी)

निरीशांच्या हृदयातील सरल विश्वास प्रत्येक शब्दातून व्यक्त झालेला बपूज ठाकुर मुग्ध होऊन गेले आणि त्यांना उपलक्षून ते गोळा झालेल्या भक्तांना ते म्हणाले, "तुम्हाला आपखी काय सांगू । आशीर्वाद देतो की तुम्हाला चैतन्य प्राप्त होवो." भक्ताविषयीच्या प्रेमाने व करुणेने स्वतःला विसरून जाऊन, हे शब्द उच्चारताच ठाकुर भावाविष्ट झाले. त्यांची ती स्वार्थगंधहीन जमीर आशीर्वाणी प्रत्येकाच्या धोट हृदयाला जाऊन मिडली व जिन आनंदलहरींनी सर्वांची हृदये उद्देलित करून टाकली. सर्व भक्तांच्या प्रत्यक्ष अनुभवास आले की, जणू त्यांच्या दुःखाने व्यथित होऊन कोणी एक अपूर्व देव, हृदयात अनंत यातना व करुणा घेऊन स्वतःचे किंचित् देखील प्रयोजन नसतानाही मतेसमान त्यांना स्नेहांचलात आश्रय देण्यासाठी देवलोकातून अवतीर्ण होऊन त्यांना प्रेमाने बोलावीत आहे.

ठाकुर अर्धबाह्य दशेत तेथे जमलेल्या भक्तांपैकी प्रत्येकाला स्पर्श करू लागले. त्यांच्या त्या दिव्य शक्तिपूत स्पर्शाने प्रत्येक जण कृतार्थ होऊ लागला व त्यांच्या आनंदाला सीमा राहिली नाही. त्यांना समजून चुकले की ठाकुर जे मर बाजारी हंडी फोडून म्हणाले होते त्याप्रमाणे आता ते आपल्या देवत्वाची गोष्ट केवळ त्यांच्यापासूनच नव्हे तर, जगातील कुपाहीपासून लपवून ठेवणार नाहीत. तसेच यापुढे पापी, तापी सर्वजणांना त्यांच्या उमयपदी समान रीतीने आश्रय प्राप्त होईल. मग घरातील इतरांना ठाकुरांच्या या कृपालाभाने धन्य करण्यासाठी ते ओरडून ओरडून बोलावू लागले आणि कोणी कोणी फुले गोळा करून मंत्रोच्चारण करित करित ठाकुरांच्या शरीरावर ती उधळून त्यांची पूजा करू लागले.

ठाकुरांच्या या पुनीत स्पर्शाने तेथील प्रत्येक भक्ताला काही ना काही दिव्य अनुभव प्राप्त झाले. कुणाला इष्ट मूर्तीचे दर्शन झाले तर कुणाचे मन अनिर्वचनीय आनंदाने भरून गेले. कोणाला आपल्यातील पाप-ताप नाहीसे झाल्याचा अनुभव आला. जणू आपलं शरीर आधी लोखंडाचं होतं आणि आता परीसाचा स्पर्श झाल्यानं ते सुवर्णाचं झाल्याचा अनुभव आला. असे एक ना कितीतरी अनेक अनुभव झाले. ठाकुर जणू कल्पतरू बनले.

कल्पतरू ठाकुरांनी आपल्या भक्तांना काय दिलं ?
 'सर्वांना चैतन्य होवो' हा आशीर्वाद दिला. भौतिक सुख प्राप्त होवो हा आशीर्वाद दिला नाही. मग हे कसले कल्पतरू ?

कारण कल्पतरू जवळ तुम्ही जे मागाल ते तुम्हाला तो देतो. परंतु ठाकुरांनी मात्र तसे केले नव्हते. त्यांनी या घटनेच्या द्वारे आपल्या देवमानत्वाची व कोणताही भेदभाव न ठेवता सर्वमान्य लोकांना अभयाश्रम देण्याची गोष्टच स्पष्टपणे व्यक्त केली होती. त्यामुळे श्रीरामकृष्णांचे एक अंतरंग शिष्य स्वामी सारदानंद म्हणतात की, या घटनेचे वर्णन 'ठाकुरांचा अभयप्रकाश किंवा आत्मप्रकाशपूर्वक सर्वांना अभयदान' या शब्दांनीच करणे उचित होय.

गुरुविषयी म्हणतात की गुरुच्या कृपेनं शिष्याला सत्यस्वरूपाचा बोध होत असतो. तसेच शिष्य स्वतः ब्रह्मस्वरूप होत असतो. अर्थात त्याच्या मनीची इच्छा गुरूद्वारे पूर्ण होत असते. मग काय गुरु म्हणजे मनीची इच्छा पूर्ण करणारे कल्पतरू होत ? यावर आपल्या विवेकसिंधू ग्रंथात मुकुंदराज म्हणतात -

(गुरूला जर) कल्पतरूची उपमा द्यावी ।
 तरी तो कल्पित अर्थ पुरवी ।
 कल्पनेतील भेटवी । श्रीगुरूनाथ ॥ १/७८

ज्या गोष्टी आपल्या कल्पनेतील आहेत त्याच गोष्टी कल्पतरू आपल्याला देत असतो परंतु श्रीगुरू कल्पनातीत जे सत्य स्वरूप त्याची भेट घालून देत असतो. मग ते कल्पतरू कसे काय ?

जगद्गुरु रामकृष्ण कल्पतरू तर निश्चितच होत. पण कसा कल्पतरू नि त्यापाशी कसं गेलं पाहिजे याविषयी रामकृष्ण स्वतःच रामप्रसादांचे गाणं म्हणून सांगत असत -

चल मना तू फिरावयाला
 सापडती तुज चार फळे
 ती काली - कल्पतरू - तळी शोध रे ॥

कालीरूप कल्पतरूच्या मूळाशी धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष चारी फळं प्राप्त होतात. परंतु योग्य विवेक नसेल तर कल्पतरूजवळ विषयसुख, धन, नावलौकिक, मानसम्मान, यश इत्यादींची कामना केली जाते. काही अंशी ह्या कामना पूर्ण देखील होतात, परंतु शेवटी रोग, शोक, ताप, अपमान आणि मानहानीरूप वाघ येऊन फस्त करतो.

म्हणून त्या कल्पतरूच्या जवळ कसं जायचं -
 प्रवृत्ति - निवृत्ति मार्या तुड्या त्या
 निवृत्तीस तू सोबत धेई
 विवेक नामे पुत्र तिचा जो
 तत्त्वमार्ग त्यास विचार रे ॥
 प्रथमपत्नीचा पुत्र असे जो

हुकमी त्यास व समजाव रे
 जर ना माने बुद्ध त्यास व
 ज्ञानसिंधूच्या जलात रे ॥
 बुद्धि - अशुद्धि अशरीरसह व
 मधी झोपडी शिष्यगृही व
 सख्य मोठ्या घोडीमध्ये
 देखील स्थान दर्शन रे ॥
 माच अविद्या, बाप अहं तव
 घालवूनी दे व त्यांना
 ओढतील जर मोहा मध्ये
 फक्त धैर्य-स्वाध्याय रे ॥
 धर्म-अधर्म अस्ता बकरे
 बांधूनी ठेवी खुंट्याला त्या
 जर ना मानती बळी दे त्यांचा
 ज्ञानखड्ग ते घेऊनी रे ॥

अशा तऱ्हेनं जर मनाला काबूत आपून मग जर या कल्पतरूच्या तळी गेलं तरच त्यापासून ईश्वरदर्शनरूप वा मोक्षरूप फक्त आपल्याला प्राप्त होऊ शकतं.

रामकृष्ण देखील मुक्ती आणि मुक्ती दोन्ही घेऊन बसले आहेत. जो ज्याची कामना करेल त्याला ते मिळेल हे स्वरे. मगदान श्रीकृष्णांनी देखील सांगितले आहे की माझे चार प्रकारचे भक्त असतात - आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी आणि ज्ञानी. या जणू चार पायऱ्या आहेत. साधकाच्या मनाची जसजशी उब्वती होत जाईल, त्याचं मन जसजसं शुद्ध होत जाईल तसतशी त्याची विशेष करण्याची पात्रता वाढत जाईल नि मग कल्पतरूजवळ कतली इच्छा करावची हे त्याला समजू लागेल.

श्रीरामकृष्णांच्या भक्तमंडळीमध्ये देखील अशा तऱ्हेचे अनेक भक्त होते. आर्त भक्तांमध्ये गोलापमांसारखे कोणी होते. रामकृष्ण दक्षिणामृतार तर गोलापमांचा उल्लेख 'शोकातुर ब्राह्मणी' म्हणून केलेला आहे. सुरेशचंद्र दत्त, रामचंद्र दत्त, गिरीश घोष वगैरे रामकृष्णांचे भक्त एक विशिष्ट जिज्ञासा घेऊन ठाकुरांकडे

आले होते. सहजासहजी त्यांनी ठाकुरांवर विचारनाही नाही. त्यानंतर उपेंद्रनाथ मुखोपाध्यायासारखे काही भक्त देखील होते. एक दिवस ठाकुरांनी त्यांना विचारले "काय हवे ?" तेव्हा आपोआपच त्यांच्या तोंडून काही "पैसा हवा" भक्तवांछा कल्पतरू अशा ठाकुरांनी या सार्थकता ओळखून आशीर्वाद दिला - "खूप भिडेल, विवेकानंद प्रमृती संन्यासी शिष्यांची गणना ज्ञानी करता येईल.

सांगायची गोष्ट ही की रामकृष्णरूपी कल्पतरूजवळ सर्व तऱ्हेचे भक्त विविध कामना घेऊन आले. या कामना त्यांच्या कामना पूर्ण केल्या इतकेच नव्हे तर त्यांना पातळीवरून उचलून अधिकाधिक उच्च उच्च पातळीवर अखेर परमेश्वरप्राप्तीच्या कामनेपर्यंत घेऊन गेले. ठाकुरांसत ईश्वरप्राप्तीची कामना ही कामना नव्हे. त्या रामकृष्णरूपी कल्पतरूजवळ कोणतीही कामना कर, कृपेमुळे ती ईश्वरप्राप्तीच्या, मोक्षप्राप्तीच्या, ज्ञानप्राप्तीच्या, भक्तिप्राप्तीच्या कामनेमधे निश्चितच परिणत होईल. त्या कामनेबरोबर येणारा दुःस्वरूप वाघ येऊन घास काढू शकत नाही राहणार नाही.

आता आणखी एक प्रश्न उमा राहतो की श्रीरामकृष्ण काय फक्त 9 जानेवारीसच कल्पतरू झाले यावर रामकृष्णांचे एक संन्यासी शिष्य स्वामी विद्यासागर अर्थात महापुरुष महाराज म्हणतात - "फक्त आजच्या दिवसाच (अर्थात 9 जानेवारीस) ते कल्पतरू झाले आहेत. ते कल्पतरू म्हणून ? ते तर सदाचेच कल्पतरू आहेत. जीवांवर कृपा हेच तर त्यांचं एकमात्र काम होतं. आम्ही तर आमच्या कृपा पाहिलं आहे की नेहमीच ते कितीतरी लोकांवर कितीतरी कृपा करत असत. हां, काशीपूर उद्यानात त्यांनी या कृपा एकावेळी अनेक भक्तांवर कृपा केली होती. या दृष्टीने 9 दिवसांचं एक विशेष महत्त्व आहे. ते कृपासिंधू आहेत त्या दिवसाच्या घटनेमुळे भक्त लोक विशेष प्रकाराने शकले."

आयुष्यमर आत्मसात न झालेला व मंदूत अस्ताव्यस्तपणे कोंबलेला असा ज्ञानाचा मारा म्हणजे काही शिक्षण म्हणून आपल्याला जीवन घडविणारे, 'माणूस' निर्माण करणारे, चारित्र्य घडविणारे व चांगले विचार आत्मसात करविणारे शिक्षण हवे आहे. तुम्ही जर चार - पाच विचार चांगले आत्मसात करून घ्याल, उतरविले तर ज्ञान ग्रंथालय मुखोदगत करणाऱ्या व्यक्तीला

श्रीरामकृष्ण के तीन रूप

भगवान राम के वन-गमन के समय उनकी भेंट ऋषि वाल्मीकि से हुई थी। भगवान राम ने ऋषि से निवास का कोई उपयुक्त स्थान पूछा। वाल्मीकि ने जो उत्तर दिया, वह अत्यंत आश्चर्यजनक था। 'राम-निवास' के नाम से प्रसिद्ध है (अ. १२५ से १३२)। ऋषि ने कहा कि प्रभू, पहले यह तो बताएं कि आप कहाँ नहीं हैं? आप तो सर्वदा विराज करते हैं। अगर निवास करना ही चाहते हों तो ऐसे भक्तों के हृदय में निवास कीजिए जो मुँह से सदा आपके नाम का जाप करते हैं, जहाँ से आपकी सेवा करते हैं एवं पैरों से आपके तीर्थों का स्नान करते हैं। जो नेत्रों से आपके श्रीविग्रह का दर्शन करते हैं, तथा कानों से आपका कथामृत पान करते हैं; जो पवित्र वस्त्रधारी हैं तथा देव-द्विज-गुरु-पूजन करते हैं, आप उनके हृदय में सदा निवास करें, इत्यादि। तदनन्तर ऋषि वाल्मीकि विष्णु को भगवान के निवास के लिए सबसे अनुकूल स्थान बताते हैं।

इस सुन्दर प्रसंग के द्वारा गोस्वामी तुलसीदासजी ने हमें अमोघ महापुरुषों को देखने तथा समझने की तीन दृष्टियाँ प्रदान की हैं। पहली, देह तथा भौतिक लीला से संबंधित ऐतिहासिक तथा भौगोलिक दृष्टि; दूसरी, गुणों, भावों तथा आदर्शों पर आधारित आध्यात्मिक दृष्टि; तथा तीसरी, भावागीत, गुणातीत एवं देश-कालातीत तत्त्व पर आधारित पारमार्थिक दृष्टि। श्रीरामकृष्ण का अध्ययन एवं अनुध्यान भी इन तीनों प्रकार से किया जा सकता है।

श्रीरामकृष्ण का जन्म १५० वर्ष पूर्व, ६ फाल्गुन संवत् १७५७ तदनुसार १७ फरवरी, ई. सन् १८३६ बुधवार भाद्र शुक्ल द्वितीया को सूर्योदय से बारह मिनट पूर्व हुगली जिले के कामारपुर नामक ग्राम में हुआ था। बाल्यकाल में उन्हें तीन बार माव-समाधि हुई थी। अर्थ - संग्रहकारी शिक्षा के प्रति उन्मुख होने के कारण वे अधिक विद्या अध्ययन नहीं कर सके। पिता की मृत्यु के बाद १६ वर्ष की उम्र में वे अपने बड़े भाई रामकुमार के साथ कलकत्ता आये तथा घटनाक्रम से कलकत्ता के निकट दक्षिणेश्वर में नवनिर्मित काली-मंदिर में पुनारी नियुक्त हुए। तदनन्तर उनकी कठोर एकनिष्ठ साधना का क्रम प्रारंभ हुआ। ईश्वर-दर्शन की तीव्र व्याकुलता के फलस्वरूप उन्हें माँ जगदम्बा का दर्शन प्राप्त हुआ तथा धीरे-धीरे वह उनके लिए स्थायी तथा स्वाभाविक हो गया।

स्वामी ब्रह्मेशानंद

रामकृष्ण मठ, मधलापूर (बैरह)

इसके बाद मैरवी ब्राह्मणी, तातापुरी आदि गुरुओं के मार्गदर्शन में श्रीरामकृष्ण ने तंत्र, वैष्णव धर्म तथा वेदान्त की साधना की तथा इन सभी के चरम लक्ष्य को प्राप्त किया। यही नहीं, उन्होंने इस्लाम धर्म की भी साधना की तथा ईसाई धर्म की भी चरम अनुभूति प्राप्त की। साधना के अन्त में उन्होंने अपनी पत्नी की देवी के रूप में षोडशोपचार-पूजा की। साधना की परिसमाप्ति पर उनके पास मुमुक्षुओं का आगमन प्रारंभ हुआ। वे केशवसेन आदि ब्राह्म नेताओं से मिले तथा उन्हें प्रभावित किया। गुरु के रूप में उन्होंने अनेक युवक साधकों को साधना पथ पर अग्रसर किया, जिनमें नरेन्द्रनाथ प्रमुख थे, जो आगे चलकर स्वामी विवेकानन्द हुए।

सन् १८८५ ई. में उनके में कैंसर - रोग का सूत्रपात्र हुआ जिसकी चिकित्सा के लिए वे काशीपुर उद्यान भवन में लाये गये। १६ अगस्त १८८६ को रात्रि एक बजकर १५ मिनट पर उन्होंने देह-त्याग किया।

यह है श्रीरामकृष्ण की भौतिकी लीला। बाह्य दृष्टि से इतने सामान्य प्रतीत होने वाले इस घटना-चक्र के पीछे एक अपूर्व आध्यात्मिक गाथा है। श्रीरामकृष्ण केवल एक ऐतिहासिक पुरुष ही नहीं थे, वे एक भावमय देवमानव भी थे। स्वामी विवेकानन्द तो उन्हें आदर्शों के एक घनीभूत विग्रह के रूप में देखते थे। यही कारण है कि जिन उपदेशों का स्वामी विवेकानन्द ने देशदेशान्तर में प्रचार किया, वे सभी श्रीरामकृष्ण के होते हुए भी उनमें बिरले ही श्रीरामकृष्ण के नाम अथवा उनकी जीवनी सम्बन्धी तथ्यों का उल्लेख है। श्रीरामकृष्ण का जीवन नैतिक आदर्शों तथा आध्यात्मिक सत्यों के विकास तथा अभिव्यक्ति का एक अद्भुत इतिहास है जिसे प्रसिद्ध साहित्यकार क्रिस्टोफर इशरहुड "The Story of a phenomenon" कहना अधिक उपयुक्त समझते हैं।

साधना के प्रारंभ में श्रीरामकृष्ण के मन में एक प्रश्न उठा था, जो विश्व के सभी देशों तथा सभी कालों के साधकों के मन में उठता रहा है : "क्या ईश्वर है? इस अनित्य क्षणभंगुर जगत् के पीछे क्या कोई स्थायी, नित्य सत्ता है? यदि है, तो क्या उसका साक्षात्कार किया जा सकता है?" इस प्रश्न का उत्तर उन्होंने पाया था तीव्र व्याकुलता तथा एकनिष्ठ दीर्घ कठोर साधना द्वारा। साधना काल में वे मूर्तिमान साधना ही बन गये थे। ऐसी थी उनकी व्याकुलता कि उनकी आँखों से नौद वर्षों

के लिए गायब हो गयी, स्थान व काल का बोध जाता रहा, संसार विस्मृत हो गया, तथा इतनी प्रिय देह भी वे भूल गये। अन्त में उन्हें ईश्वर के दर्शन हुए। जिस सिद्धि को प्राप्त करने में सामान्य साधकों को अनेक जन्म लग जाते हैं, उन्होंने तीव्र संवेग के द्वारा उसको ६ माह में प्राप्त किया। वे कहा करते थे कि ठीक-ठीक व्याकुल होकर पुकारने पर ईश्वर के दर्शन होते हैं, और यह उन्होंने स्वयं करके दिखाया। उनके जीवन में अपरिग्रह ऐसा था कि एक पुड़िया मुखशुद्धि का मसाला ग्रहण नहीं कर पाते थे। ब्रह्मचर्य में प्रतिष्ठा ऐसी थी कि अनजाने में भी किसी नारी का स्पर्श हो जाने पर हाथ मुड़ जाता था और उसमें पीड़ा होने लगती थी। काँचन-त्याग ऐसा था कि वचन के अनुसार कार्य न करने पर उनके पैर ही नहीं चल पाते थे। श्रीरामकृष्ण की ऐसी अभूतपूर्व साधना व सिद्धावस्था को देखते हुए ही प्रसिद्ध फ्रांसीसी साहित्यकार रोमां-रोलां ने लिखा है कि - "उनका जीवन असंख्य नर-नारियों के तीन हजार वर्षों की आध्यात्मिक आशाओं व आकांक्षाओं का घनीभूत प्रतिरूप था।" तात्पर्य यह कि उनके आन्तरिक जीवन में उच्च आध्यात्मिक भावों का एक ऐसा प्रवाह बहा था, जिसने इतिहास और भूगोल की, देश व काल की सीमाओं का तीव्रता से अतिक्रमण कर डाला था।

पारमार्थिक दृष्टि से श्रीरामकृष्ण परब्रह्म परमेश्वर हैं। वे ही सगुण ईश्वर भी हैं जो युग-युग में धर्म संस्थापना के लिए अवतार के रूप में धराधाम पर अवतरित होते हैं।

उपर्युक्त ऐतिहासिक, आध्यात्मिक तथा पारमार्थिक, श्रीरामकृष्ण के इन तीनों रूपों का मत्त के लिए महत्त्व है। प्रारंभिक अवस्था में जब मत्त का देहात्म-बोध प्रबल होता है, तब उसे स्थूल आश्रयों की आवश्यकता होती है, जिनके द्वारा वह मन को ईश्वरामिमुखी कर सके। वह श्रीरामकृष्ण के चित्र या प्रतिमा की पूजा से साधना आरंभ करता है। श्रीरामकृष्ण का जन्म-स्थान कामारपुकुर, उनकी साधनास्थली दक्षिणेश्वर का मंदिर व तद्स्थित पंचवटी, तथा अन्य-लीला-स्थान काशीपुर उद्यान-मवन उसके लिए परमपवित्र तीर्थ बन जाते हैं। श्रीरामकृष्ण द्वारा स्पर्श की गयी प्रत्येक वस्तु पूजाहर् हो जाती है। श्रीरामकृष्ण तथा उनके अन्तरंग पार्षदों के जन्म दिन उसके लिए धार्मिक

जिस प्रकार घड़े में एक भी छेद रहने से सारा पानी धीरे-धीरे बह जाता है, उसी प्रकार साधक के अन्दर यदि थोड़ी भी कमजोरी रह जाय तो सब साधना व्यर्थ हो जाती है।

पर्व का रूप ले लेते हैं तथा वह श्रीरामकृष्ण का ध्यान कर अपने को धन्य मानता है। लेकिन विकास के क्रम में एक समय ऐसा आता है जब मत्त प्रत्यक्ष दर्शनों के लिए व्यग्र हो उठता है। वह 'कामारपुकुर, दक्षिणेश्वर आदि तीर्थों का भ्रमण तो करता किया, लेकिन श्रीरामकृष्ण का दर्शन एक बार भी नहीं स्थान तो वही हैं, पर श्रीरामकृष्ण नहीं हैं।' अन्तर्मुखी मत्त अनुभव करता है कि स्थूल देह में अविद्यमान होने के वे भावरूप में अभी भी विद्यमान हैं। "यदि मैं धर्मलिया न्याय - परायणता रूपी क्षुदीराम तथा सरलता व पवित्र चन्द्रामणि देवी को अपने हृदय में प्रतिष्ठित करूँगा तो हृदय ही कामारपुकुर हो जाएगा जहाँ भगवान का दर्शन होगा। ईश्वर-दर्शन को जीवन का लक्ष्य बनाने पर ईश्वरदर्शन के लिए व्याकुल होने पर मेरा हृदय ही दक्षिणेश्वर हो जायेगा। जगत् कल्याण की भावना से प्रेरित हो जीवन का उत्सर्ग करने पर मेरा यही हृदय काशीपुर बन भवन हो जायेगा।" और अंत में मत्त यह अनुभव करता है कि श्रीरामकृष्ण को वह बाह्य जगत् में तथा साधना में व्यस्त रहा था, वे तो सदा ही उसके हृदय में विद्यमान थे, वे उस अन्तरात्मा ही हैं, उसका वास्तविक स्वरूप ही श्रीरामकृष्ण वह केवल उसे भूल गया था।

श्रीरामकृष्ण के पारमार्थिक रूप का प्रत्यक्ष अनुभव यह जानना कि श्रीरामकृष्ण अन्तर्यामी, साधक की आत्मा भी आत्मा, परमात्मा हैं, मत्त-साधक की साधना का लक्ष्य हैं। ऊपर वर्णित श्रीरामकृष्ण के तीन रूप आध्यात्मिक विकास के तीन स्तर हैं। इष्ट के स्थूल रूप का चिन्तन, मानवी लीला का ध्यान तथा तत्संबंधित ऐतिहासिक प्रयोगी सोपान होते हुए भी प्रारम्भ ही हैं। श्रीरामकृष्ण प्रतिपातित आध्यात्मिक आदर्शों के अनुसार जीवन गठन बिना केवल ऐतिहासिक गवेषणा का कोई आध्यात्मिक नहीं है। अनन्त भावमय श्रीरामकृष्ण के भावों की कोई चाहिए।

भारतीय युवकांना स्वामी विवेकानंदांचा
देशभक्तीचा संदेश

स्वामी विवेकानंद हे देशभक्ती या शब्दाच्या खऱ्या, वास्तविक अर्थाने देशभक्त होते. त्यांच्या दृष्टीत भूतकाळातील एक गौरवशाली भारतच नव्हता तर भविष्यकाळातील सुद्धा गौरवशाली भारत होता. परंतु त्या काळातील लोकांची दयनीय परिस्थिती ही त्यांची व्यथा होती. भारत हा भारतीयांचा देश असून त्याची घडण देखील भारतीयांनीच केली आहे. कवी ज्याप्रमाणे भारताला त्यातील नद्या, पर्वत यांवरून ओळखतो, अध्यात्मात रुची असणारा भारताला ज्याप्रमाणे त्यातील गूढ आध्यात्मिक रहस्ये किंवा ईश्वरी कृपेचा जिवंत ठेवा यांवरून ओळखतो किंवा इतिहासकार जसा भारताला त्याच्या शक्तिमान व गौरवशाली परंपरेवरून ओळखतो, त्याप्रमाणे विवेकानंदांनी केले नाही. त्यांनी भारताला ओळखले ते त्यात राहणाऱ्या जिवंत, आत्मोच्छ्वास करणाऱ्या लोकांवरून.

स्वामी विवेकानंदांचे गुरू श्रीरामकृष्ण परमहंस यांच्याशी त्यांची प्रथम भेट केवळ योगायोगाने कलकत्त्यातील त्यांच्या मित्राच्या घरी १८८१ साली झाली. त्यानंतर ते त्यांना भेटायला दक्षिणेश्वरला गेले. आध्यात्मिक स्वभावाचे पण साशंक बुद्धीचे विवेकानंद श्रीरामकृष्णांच्या प्रेममय वागणुकीमुळे आकर्षिले गेले. श्रीरामकृष्णांची अतिशय सरलता व मधेमधे त्यांना लागणारी समाधी यामुळे ते कधीकधी फार गोंधळात पडत. परंतु विवेकानंदांना, त्यांनी बुद्धी व मनाने त्यांचा स्वीकार करेपावेतो - प्रेमशूरवलेने बांधून ठेवण्यास त्यांच्या गुरूचे प्रेम समर्थ ठरले. विवेकानंद म्हणतात - 'त्यांचे माझ्यावरील प्रेमच मला त्यांच्याजवळ धरून ठेऊ शकले.' अशा ह्या प्रगाढ प्रेमाचा आधार लामलेले विवेकानंद श्रीरामकृष्णांपासून जीवनाचे रहस्य, ईश्वरप्रेम, सर्वधर्मसमन्वय आणि मानवतेप्रती करुणा इ. गोष्टी शिकले. विवेकानंद त्यांचे शिष्य बनले. त्यांच्यासोबत ते पाच वर्षे राहिले. व शेवटी त्यांचे साधन बनून गुरूकडून आत्मसात केलेल्या सत्याचे त्यांनी व्यवहारामधे रूपायन केले. १६ ऑगस्ट १८८६ रोजी श्रीरामकृष्ण महासमाधीद्वारे चिरशश्वत स्वधामी परत गेले. त्यावेळी विवेकानंद फारच एकटे पडले. परंतु फार काळ नाही कारण त्यांना समवेयस्क इतर गुरूबंधूकडे पाहायचे होते आणि त्या सर्वांना घेऊन श्रीगुरूने दारविलेल्या आध्यात्मिक मार्गावर पुढे जायचे होते. परंपरागत हिंदू संन्याशाच्या मार्गाचा अवलंब करण्याचा त्यांच्या मनाला फार मोह झाला होता व

श्री. व्ही. के. आर. डी. राव
अनु. : श्री. माधवराव बोरडकर

श्रीगुरूकृपेने अनुभविलेल्या निर्विकल्प समाधीच्या सुरवात डुंबत राहावे असे त्यांना वाटले. परंतु त्यांनी तसे केले नाही आणि म्हणूनच ते नरेंद्राचे स्वामी विवेकानंद होऊ शकले व गौरवास्पद ठरले.

सत्य आणि ईश्वरप्राप्तीसाठी परंपरागत हिंदू मार्गाचा अवलंब करून नरेंद्रनाथ भारत-भ्रमणाला प्रवृत्त झाले. भारत भ्रमण काळात त्यांनी अनेक तीर्थस्थळांना भेटी दिल्या, अनेक थोर विमूर्तीच्या भेटी घेतल्या. अशा ह्या थोर अनुभूतीसंपन्न विमूर्तींच्या भेटींपासून त्यांना लाम देखील झाला. तरीपण ते जास्त व्यथित झाले ते सर्वसामान्य जनतेमध्ये आढळून येणारे अज्ञान आणि अंधश्रद्धा पाहून आणि त्यामुळे त्यांना अतीव दुःख झाले. भ्रमण-काळात योगायोगाने त्यांचे एक गुरुबंधू (स्वामी तुरीयानंद) त्यांना भेटले. 'तुमच्या धर्माविषयीच्या ज्ञानात काय मर पडली ?' या त्यांच्या पृच्छेला उत्तर देताना स्वामी विवेकानंद म्हणाले, "हरिभाई, तुमच्या ह्या तथाकथित धर्माविषयी मी अजूनही काही समजू शकलो नाही. परंतु माझ हृदय मात्र आता विशाल झालं आहे आणि दुःख काय आहे हे मला आता कळू लागलं आहे. विश्वास ठेवा, मला आता अतीव दुःखाचा अनुभव येत आहे". हे बोलत असतानाच त्यांचा गळा दाटून आला आणि गालावरून घळघळ अश्रू वाहू लागले. आपल्या त्या सहसंन्याशांच्या प्रश्नाला ते एक भावनात्मक उत्तरच होते. भारतीयांच्या दुःखाचा अनुभव घेऊन त्यांनी आपल्या वैयक्तिक लाभासाठी कराव्या लागणाऱ्या साधनेचा त्याग केला आणि परंपरागत धर्मतत्त्वांचा नवीन अर्थ लावून ते जनतेचे सेवक झाले.

प्रदीर्घ काळ भ्रमण करीत ते कन्याकुमारी पोहोचले. तिथे, समुद्राचा वारा व पाणी झेलणाऱ्या एका खडकावर, जो पुढे विवेकानंद शिला म्हणून जगप्रसिद्ध झाला, ते ध्यानस्थ बसले. त्यावेळच्या त्यांच्या प्रतिक्रियेची विविध वर्णने त्यांच्या पूर्व व पश्चिमेकडील शिष्यांनी लिहिलेल्या चरित्रात आढळून येतात त्यातले एक : 'भारतीय जनतेचे दारिद्र्य पाहून त्यांचे कोमल हृदय व्याकुळ झाले व तीव्र मनःस्तापात डुबून गेले. त्यांना वाटले की अशा धर्माचा काय उपयोग जो सर्वसामान्यांचे उपयोगाचा नाही. त्यांना आढळून आले की सर्वत्र आणि सर्व जी गरीब आणि मागास जनता आहे ती शतकानुशतके वेळोवे

महान् आलेखान् त्यांच्या शासनकार्याकडून घिरडली गेली आहे. व अतोमत्त जुलूम सहन करीत आली आहे. स्वामीजींच्या लक्षात आले की पुरोहितांची अधिकारशाही व जाती - जातीतील भिती व परिणामी सामाजिक झगतेमधे पडलेले भयंकर तुकडे यामुळे बहुतांशी धर्मपालनकर्ते बहिष्कृत झालेले आहेत. भारताच्या उत्पन्न भवितव्याच्या आड येणारे हे अनुलंघनीय अडथळे असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. गरीब सर्वसामान्य जनतेविषयी आर्थात्मिक प्रेमाची भावना त्यांच्या हृदयात स्पंदन करू लागली मनाच्या त्या अतिशय उंच अवस्थेत त्यांना भारताच्या लाखो बहिष्कृत व अवहेलित जनतेविषयी अतीव समवेदना उत्पन्न झाली. त्यांच्या दुःखाची व अवहेलनेची अनुभूती त्यांना स्वतःच्या हृदयात होऊ लागली. वर्षानुवर्ष असंख्य दरिद्री जनतेला दाखून देण्यात तथाकथित धर्माच्या रक्षाकांना वाटणारा अस्मिन्न पाहून स्वामीजींचे हृदय विदीर्ण झाले.

त्यांचे चरित्रकार पुढे म्हणतात - 'कन्याकुमारी हेच ते स्थळ आहे की जिथे स्वामीजींनी दिवसामागे दिवस भारतीय जनसामान्यांच्या प्रश्नावर विचार करण्यात घालविले आणि वाईटाचे चांगल्यामध्ये परिवर्तन करण्यासाठी तत्सन् तास घालविले. त्यांच्या डोळ्यांनी अंधांग समुद्राच्या पाण्यापलीकडे असंख्य दलित व दरिद्री जनतेचे अश्रू बघितले. श्रीगुरू आणि जगन्मातेची प्रार्थना केली - आणि त्याच दिव्य क्षणापासून त्यांनी आपले जीवन भारतीयांच्या, विशेषतः बहिष्कृत नारायण, उपाशी नारायण, लाखो दलित नारायण यांच्या सेवेला अर्पित केले. या दिव्य क्षणी निर्विकल्प समाधीद्वारे झालेलं ब्रह्मदर्शन आणि त्याचा परमोच्च आनंद देखील दुय्यम वादू लागला कारण भारतीय जनतेच्या सेवेत स्वतःला अर्पित करण्यासाठी त्यांचं अंतःकरण व्याकुळ झालं होतं. ज्याची करुणा लहान-थोर, गरीब-श्रीमंत किंवा पवित्र - अपवित्र असा भेद करीत नाही असा नारायण स्वतःतच असल्याचं त्यांना आढळून आलं. त्यांचा धर्म आता सर्वव्यापक झाला होता. तो केवळ मानवी कल्पनेपुरता किंवा वेद, उपनिषदे, साधुसंन्याशांची साधना, तपस्या किंवा उच्चवर्णीयांची दर्शने यांपुरताच मर्यादित राहिला नाही तर तो सर्वसामान्यांची हृदयं, त्यांचं जीवन, त्यांच्या आशा, दुःखे, गरिबी, संकटं, त्यांची विफलता वगैरे सर्व सामावून घेणारा धर्म झाला. त्यांनी बघितलं की, लोकांशिवाय धर्म किंवा वेद म्हणजे परमात्म्याच्या दृष्टीने कचराच होय. कन्याकुमारीला स्वामीजी स्वऱ्या अर्थाने देशभक्त व प्रेषित अशा दुहेरी भूमिकेत होते.'

स्वामी विवेकानंदांनी आपल्या युवा देशबांधवांना दिलेला संदेश हाच होय. आणि आजदेखील संदेश तितकाच महत्त्वाचा

आहे. हा संदेश देशभक्तीचा आहे. देश म्हणजे देशात जनता. धर्माच्या माध्यमातून या मार्गावर येणारे स्वामीजी हे एकमात्र महापुरुष होत. ह्या जागी पोहोचण्यासाठी आहोत. परंतु स्वामीजींनी हा मार्ग निवडला. हा मार्ग नाही. अनेक भारतीय सुधारणावादी वर्षानुवर्ष या मार्गावर आलेले आहेत. वेदांच्या अज्ञात आचार्यांपासून ते महात्मा व आचार्य विनोबा भावेपर्यंत सर्वच या मार्गावर आहेत व यशस्वी झाले आहेत.

विवेकानंदांची देशभक्ती ही काही संकीर्ण संकल्पना होती ती पुस्तकी समीकरण किंवा बौद्धिक कसरतही नव्हती. त्यांनी येणारे ते भावनात्मक स्पंदन होते व त्याची निर्मिती भारतीय असलेल्या प्रेमातून होती आणि म्हणूनच ती तार्किकतेच्या स्वतःचे काही आदर्श होते हे जरी निश्चित असले तरी तार्किकता आणि बुद्धीच्या पलीकडे गेले होते कारण त्यांनी हृदयापासून होती. या ठिकाणी ते काय म्हणतात हे शब्दापेक्षा त्यांच्याच शब्दांत उद्धृत करणे अधिक योग्य कारण त्यांचा हेतू माझ्या शब्दापेक्षा त्यांच्याच शब्दांत स्पष्ट होऊ शकतो. "प्रेमामुळे अशक्यप्राय दखल घडले जाऊ शकतात. प्रेमामुळे ब्रह्मांडांचे रहस्य देखील देशभक्ती देखील होऊ शकते. तुम्हाला काय वाटतं ? तुम्हाला हे बोलतं का की ऋषिमुनींचे लाखो वंशज पशुतुल्य आहेत ? तुम्हाला जाणवतं का की लाखो लोक आपण उपासमारी सोशीत आहेत ? तुम्हाला जाणवतं का की तुम्हाला अस्वस्थ करते का ? ह्या बाबींमुळे तुमची ज्ञान प्रतीक्षा टोक्याप्रमाणे त्याचं स्पंदन होतं काय ? विनाशाच्या तुम्ही घेरले गेला आहात काय ? ह्यामुळे तुम्ही, तुम्हाला प्रसिद्धी, बायकामुलं, संपत्ती यांचा इतकंच काय पण तुम्हाला शरराचा देखील तुम्हाला विस्तर पडला आहे का ? तुम्हाला होत आहे का ? देशभक्त होण्याची हीच ती पायरी होय. प्रथम पायरी."

स्वामीजींनी अशा दिरवाऊ देशभक्तांवर टीका करून आपल्या देशाने जे काही केलं त्याची निंदा करतात. ऋषिमुनींच्या बांधणीसाठी भूतकाळातील गोष्टींचा नारा आपले देशप्रेम अभिव्यक्त करतात. स्वामीजींची मान्यता ही की भूतकाळ हा चांगल्या अग्नि वाईट दोह्यांचं समीकरण

आहे ती भूतकाळातल पु... व
 जोष्टीची कास धरून पुढे जाण्याची. चांगल्या
 भारताच्या भूतकाळातूनच पुढे आल्या आहेत. त्यांनी
 देशबांधवाना सांगितलं की हा देश एक "राष्ट्ररूपी
 लारवो लोकांची जीवनरूपी पाण्यातून चढउतार
 आहे. आज ते कदाचित स्वतःच्याच चुकीमुळे थोडं
 आहे आणि गळत आहे एवढेच. म्हणून काय
 झालं आहे? तुमच्याकरिता हे योग्य होईल
 शिवाशाप द्याल ? तुमच्याकरिता हे योग्य होईल
 तुम्ही त्या राष्ट्ररूपी जहाजाला शिवीगाळ करावी ?"
 याची तुम्ही त्या राष्ट्ररूपी जहाजाला शिवीगाळ करावी ?"
 स्वामीजी यावर अगदी स्पष्ट आणि असंदिग्ध असं
 म्हणतात, "जर या राष्ट्ररूपी जहाजाला छिद्र
 असती तर या समाजाची लेकरे असलेल्या आपणच पुढे
 छिद्रे बंद करायला हवीत आणि ती देखील आनंदाने,
 आपल्या हृदयातील रक्त पणाला लावून. जर आपल्याला हे
 नसले तर आपण मरावं. परंतु निंदा मात्र करू नये. एक
 कठोर शब्द आपण आपल्या समाजाच्या विरोधात वापरू
 नये." काय थोर प्रेम हे ! आपल्या प्रियजनांच्या दोषांचें प्रत्यक्ष
 जाण होणं आणि त्या दोषांचं निराकरण करण्यास पुढे जाताना
 त्यांनी केलेल्या चुकांबाबत दोष न लावता, धिक्कार न करता
 आणि प्रेम द्वेषामधे परिणत न होऊ देता ते तसंच कायम राखणं
 कुठलं प्रेम थोर राहू शकेल ? यालाच म्हणतात सुधारणा आणि
 ती देखील काहीही नष्ट न करता. हीच ती प्रेमाची शक्ती आहे
 जी आपल्या प्रियजनांसाठी वापरावयाची असते. विवेकानंदांचं
 आपल्या जन्मभूमीवर असंच प्रेम होतं आणि म्हणूनच हा त्यांच्या
 देशभक्तीचा संदेश मला तुमच्या समोर ठेवायचा आहे.

विवेकानंदांच्या देशभक्तीचं सार म्हणजे त्यांची देशबांधवांवर
 असलेली असीम प्रीती. त्यांचं हे प्रेम आंधळं नव्हतं तर त्याला
 विवेकाची धार होती पण त्यामुळे प्रेमाची पवित्रता मात्र कमी
 झाली नाही. हे प्रेम केवळ देवाव्यासाठी नव्हतं तर ते प्रत्यक्षात
 उतरविलं होतं. आणि ह्या प्रेमाच्या मुळाशी होतं ते वैदिक तत्त्व
 ज्यानुसार ईश्वरत्व हे मनुष्यप्राण्यात प्रतिबिंबित आहे. स्वामीजी
 म्हणतात -

'प्रत्येकाकडे मग तो स्त्री असो की पुरुष, ईश्वरभावाने
 बघायला पाहिजे. तुम्ही कुणाला मदत करू शकत नाही, फक्त
 सेवा करू शकता. जर भाग्याने तुम्हाला संधी लाभली तर
 ईश्वरपुत्राची सेवा करा आणि आशीर्वाद घ्या. गरिबांमधे ईश्वराला
 पाहून माझ्या मुक्तीसाठीच मी जाऊन त्यांची ईश्वरभावाने
 पूजारी सेवा करीत आहे अशी जाणीव असायला पाहिजे."
 विवेकानंदांची ईश्वरविषयक धारणा त्यांच्या मानवतेवरील

प्रेमाच्या माध्यमातून दिसून येते. त्यांच्या भारतावरील प्रेमांमुळेच
 देशभक्ती ही जनतेची सेवा ठरली व ईश्वरपूजा ही भारतभूमीची
 सेवा ठरली. भारताच्या भविष्याबाबत बोलतांना विवेकानंद
 म्हणतात -

'येत्या पन्नास वर्षपर्यंत भारतमाता हे एकच आपले
 आराध्यदैवत असले पाहिजे. बाकी सर्व देवता ईश्वर आमच्या
 मंदूतून नाहीशा करा. हा एकच ईश्वर आहे जो जागा आहे.
 सर्वत्र त्याचेच हस्त, सर्वत्र त्याचेच चरण आणि सर्वत्र त्याचेच
 कान आहेत तोच सर्वव्यापक असून बाकी सर्व देव झोपलेले
 आहेत अशी आपली धारणा झाली पाहिजे. आपल्या समोवताली
 असलेला विराट ईश्वर सोडून का आपण व्यर्थ इतर देवांकडे
 जावं ? जेव्हा आपण या विराट देवाची पूजा करू तेव्हाच आपण
 इतर सर्व देवांची पूजा केल्यासारखे होईल. परंतु आपण अर्धा
 मैल अंतर कुठं जात नाही तो लगेच आपल्याला हनुमानप्रमाणे
 समुद्र उल्लंघन करावसं वाटतं. परंतु ते शक्य नाही. प्रत्येकच
 जण योगी होईल किंवा प्रत्येकच जण ध्यान धारणा करू शकेल
 हे काही शक्य नाही. आवश्यकता आहे ती चित्तशुद्धी - हृदयाच्या
 शुद्धीकरणाची. आणि हे कसं घडेल तर जो विराट
 जनसमुदायाच्या रुपाने आपल्या समोवताली आहे त्या विराटाची
 प्रथम पूजा करून मनुष्य आणि प्राणी हेच आपले देव आहेत.
 आपल्याला पूजा करायची आहे ती प्रथम या देवांची आणि तीही
 एकमेकाचा द्वेष न करता, एकमेकांशी न मांडता.'

पूजा म्हणजे प्रेम आणि प्रेम म्हणजे समर्पित सेवा. म्हणून
 विवेकानंद म्हणतात, 'इतरांवर शासन करून तुम्ही त्यांचं काही
 चांगलं करू शकता या कल्पनेचा त्याग करा. परंतु तुम्ही एका
 वृक्षाच्या बाबतीत जितकं काही करू शकता तितकंच तुम्ही इथेही
 करू शकता. बीजाला वृक्षामधे अंकुरित होतांना त्याच्या वाढीला
 जे काही आवश्यक आहे ते तुम्ही करू शकता. जसं बीजाला
 मातीपर्यंत आणणे, पाणी, हवा आणि इतर त्याच्या गरजा पुरविणे.
 त्याला जे काही स्वीकारायचं असेल ते तो आपल्या
 स्वभावधर्मप्रमाणेच स्वीकारेल. तो त्याच्या नैसर्गिक गुणधर्म-
 प्रमाणे जे काही आत्मसात करावयाचं आहे ते करीलच आणि
 वाढेल.' वाढ आणि विकास यासाठी विवेकानंदांनी संनिविष्ट
 केलेल्या या विराटाच्या पूजेच्या व सेवेच्या सिद्धान्तापेक्षा अधिक
 आधुनिक आणि टिकाऊ असा दुसरा कुठला सिद्धान्त असेल
 अस वाटत नाही.

म्हणून आपण विवेकानंदांना जनसमुदायाचा प्रतिनिधी म्हणू
 शकतो. लेनिन आणि गांधीदेखील याच वर्गातले होते. फरक
 इतकाच की लेनिनने भौतिकतेचा मार्ग स्वीकारला तर गांधी

धर्माला एका घटकाने जगतोचे उपासक झाले. तेव्हा आता मार्ग निवडणे भारतीय तरणाड्यांवर अवलंबून आहे. मृतकाळातील चुका किंवा दोष बाबतून सारून आणि मृतकाळापासूनच शक्ती संपादन करून पुनारूपावादाताने असलेले वैतन्य संपादन करावयाचे असते, जे वैतन्य भारतभूमीवर वेळोवेळी आणि शतकानुशतके पसरलेले दिसते, तर दुसऱ्याला स्वामी विवेकानंदाचा संदेश लागूपासून ऐकला पाहिजे.

विवेकानंद हे त्यांचे गुरू श्रीरामकृष्ण परमहंसप्रमाणेच ईश्वर कोटीतील होते. परंतु धर्माने त्यांना समाजापासून दूर राहणारा, स्वतःच्या मुक्तीसाठी परंपरागत भारतीय पद्धतीप्रमाणे साधनेमार्गेच रत राहणारा कठोर संन्यासी होऊ दिले नाही तर बाळगट धर्माने त्यांचे हृदय विशाल केले आणि जे राजकीय, आर्थिक व सामाजिक ढबावाला बळी पडलेले आहेत अशा आपल्या गरीब, रोजी, अज्ञानी आणि अंधश्रद्धा देशबांधवांप्रती त्या हृदयात प्रेम आणि अनुकंपा भरली. त्यांच्या मनात मानवतेच्या रोषेच बीज भरले म्हणून त्यांचा संदेश म्हणजेच देशप्रेम, पर्यायाने देशातील जनतेवर प्रेम. त्यांचे हृदय मृतकाळापासून जे साध्य झाले त्याविषयी अमिमान बाळगीत होते तर त्यांच्या सूक्ष्म बुद्धीने मृतकाळातील त्रुटी किंवा चुका बरोबर हेरलेल्या आणि त्या दुरुस्त करून उज्वल भवितव्याची निश्चिती केली. त्यांनी देशाच्या नियतीवर अतूट श्रद्धा दर्शवून उज्वल भवितव्याचा सुदृढ आशावाद दाखविला.

देशभक्त विवेकानंदांच्या मते भारत हा उज्वल परंपरा लाभलेला एक महान देश आहे. विशेषतः ज्ञान, आत्मसंयम, धर्मानुसार ईश्वराचे एकत्व आणि त्याच सर्वत्र, सर्व मनुष्यांप्रमाणे विद्यमान असणे अशी वेदान्ताची शिकवण आणि धर्माचा लोकांवर प्रबळ प्रभाव इत्यादी लाभलेला देश. परंतु जे घडले नाही ते हे की ही सारी तत्त्वे लोकांच्या प्रत्यक्ष जीवनात किंवा आचरणात आणली गेली नाहीत. म्हणजेच हा धर्म आचरला गेला नाही. परिणामी जातीवाद, कर्मकांड आणि अंधश्रद्धा ह्यांनी लोकांना शतकानुशतके दाबून टाकले. त्यामुळे सर्वसामान्य जीवांना दारिद्र्य आणि अज्ञान यात खिंतपत पडावे लागले. काही थोड्यांना लाभलेला गौरव आणि वैभव आणि इतर जनसमुदायांची अवनती पाहून स्वामीजींच्या मनात क्षोभ निर्माण झाला. त्यांच्यानंतर गांधींनी जसे ओळखले की भारतभर झालेल्या हिंसाचाराला धार्मिक नेत्यांची असफलताच कारणीभूत आहे कारण अहिंसेचे तत्त्व ते प्रत्यक्ष जनतेच्या जीवनात उतरवू शकले नाहीत, त्याचप्रमाणे विवेकानंदांनी देखील ओळखले की सामाजिक असमानता, मानवी मूल्यांची अवनती, अपार

दारिद्र्य हे संत आणि द्रष्टे यांना वेदान्ताचा संयोग जनसामान्य प्रत्यक्ष जीवनात लागू करण्यामध्ये भिक्कालेल्या निर्माण झाले आहे. भारतीयांच्या जीवनाचा मार्ग अज्ञान, धर्म तो भारतीय जनसमुदायाचा उद्धार करण्यासाठी ठरला आहे. तर काही थोड्यांच्या उद्धार करण्यासाठी लोकांच्या पिळवणुकीचे साधन ठरला आहे आणि अज्ञान, विषमता व अवनती आणण्यास कारणीभूत हाच तो धर्म पाहे ज्याच्या विरोधात विवेकानंदांनी प्रत्यक्ष जीवनात त्यांचे अनुशीलन करण्याची शिकवण

भारतीयांच्या प्रत्यक्ष जीवनात वेदान्ताचे अनुशीलन फार पूर्वीपासून जोपसल्या गेलेल्या असण्यातून होय. अद्वैताच्या शिकवणीनुसार जर मनुष्य स्वरूपतः एकच आहे, तर एखाद्याला असृष्ट्या वागवता येईल ? तथाकथित असृष्ट्या बाधवांप्रमाणे मंदिरात प्रवेश देण्याचा अधिकार नसतो. काही वैयक्तिक भक्तांनी जसे मंदनार, कनकदास किंवा यांनी पुनर्स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला होता. हिंदू लोकांनी तो आघात प्रभावशून्य करून त्यांचे कलेंडरमध्ये संत म्हणून घोषित केली व असृष्ट्या मंदिरात प्रवेश देण्याचे नाकारले. ही काही वेदान्ता अंमलबजावणी नव्हे.

विवेकानंदांची वेदान्तावरील श्रद्धा ही केवळ जिवंत नव्हती तर ती भावनात्मक होती. वेदान्ताचा स्वीकार बुद्धीने करून चालणार नाही तर तो हृदयानेही करावा. हे जास्त महत्त्वाचे आहे अन्यथा तो स्वीकार नाही.

हे रवरे आहे की आज आपण घटनेद्वारे असृष्ट्या केली आहे आणि अंमलबजावणी न केल्यास शिवाय आहे. ह्या लोकांच्या विकासासाठी सरकारने अनुदान करून शैक्षणिक व इतर सोई उपलब्ध करून दिलेले परंतु इतके असूनही आज कोण म्हणू शकतो की हृदयातून असृष्ट्यता नष्ट झाली आहे ? कायदा, किंवा शासनाची दखल ही ह्या भयंकर रूढीला निवार देऊ शकत नाहीत. तेव्हा हे शक्य कसे होईल ? तर शिकवण असलेल्या धर्माची धारणा व्यवहारामध्ये आणणे कारण वेदान्ताची शिकवण आहे की देवाच्या दृष्टीने ते समान आहेत त्यामुळे मानवाच्या दृष्टीने देखील ते

महत्त्वाचा संदेश म्हणजे अस्पृश्यतेच्या मूळालाच हात धरून अशा ही शिकवण दिली गेली तर भारतीय समाजामध्ये पुनर्र्थापित होऊ शकते. या कार्यात पुढाकार घेऊन भारतीय युवकांचा हा काम करू शकतात आहे कारण तेच पूर्ण शक्तीने वेदान्तावरील संदेश जरूर ऐकला पाहिजे. स्वामी विवेकानंदांनी भारतीय संदेश म्हणजे वेदान्ताला समजून घेऊन व्यवहारात आणणे हे काम आहे. ईश्वर जर मानवामध्ये विद्यमान आहे तो देखावा देऊन दाखवतो आहे. ईश्वर पूजा ठरते. देशातील दारिद्र्य, अंधार, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक अवनतीचे सर्वत्र दृश्य बघून त्याचे अधिक प्रज्वलित करून जोमाने प्रस्थापित करण्यास आता नारायणाची सेवा सांगितली जी पुढे मोठ्या प्रमाणात उचलून घरली व साध्य केली. भारतीयांची सेवा असा संदेश या देशभक्त संन्याशाने दिला आहे. ईश्वरभावे मानवतेची सेवा ही एकत्र करून देण्याची संस्था निर्माण केली जी सेवाकार्ये व सेवाभावी संस्था निर्माण केली जी नारायण मिशन या नावाखाली कार्यरत असून ईश्वराची सेवा करीत आहे. तेव्हा आशय असा की आता युवकांना हे ठरवावयाचे आहे की भारतीयांची सेवा देण्याचे उद्देशाने प्रेरित होऊन त्यांनी धर्माची कास धरावी व देशभक्तीची निवडावी. परंतु हे स्पष्ट आहे की भारत देशातील जनता व देशभक्ती म्हणजे अर्थातच भारतीयांची

सेवा.

विवेकानंदांच्या देशभक्तीच्या कल्पनेतून पुढे आलेला तिसरा महत्त्वाचा संदेश म्हणजे भूतकाळाचा पूर्णपणे निमूर्त्तन न करता तारतम्य विचार ठेवून त्याच ठिकाणी नवनिर्मितीची गरज. त्याच्या मते भूतकाळातील गौरवाचा अन्विष्टा बाळगणे हे देशभक्तीचे एक आवश्यक अंग आहे. भारतीय इतिहासात त्यांचाच आवाज असा एक बुलंद आवाज होता की त्याद्वारे, ज्यामुळे वर्तमान काळात गोंधळ निर्माण झाला आहे त्या भारतीय भूतकाळातील वाईट व दृष्टकृत्ये त्याविरुद्ध लढा पुकारला. त्यांचे भूतकाळातील प्रेम हे तारतम्यावर आधारित होतं. त्यांना भूतकाळातील चांगल्या गोष्टी वर्तमानकाळाला आकार देण्यासाठी व उज्वळलेल्या भवितव्यासाठी आवश्यक वाटत होत्या.

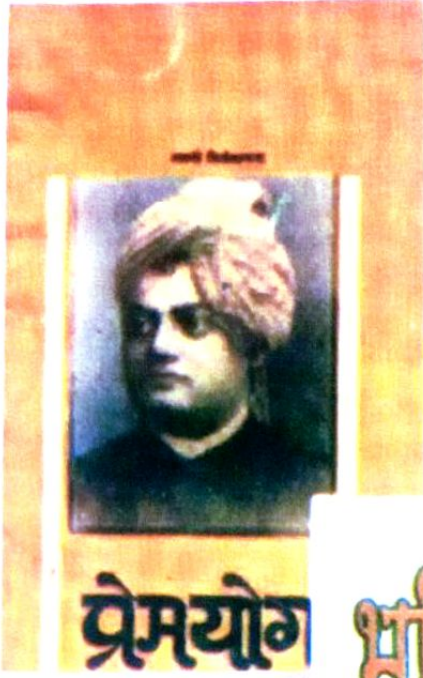
विवेकानंदांचा हा मार्ग हिंसक क्रांतीच्या मार्गाहून फार वेगळा होता. बदल त्यांनाही हवा होता परंतु तो अंतःप्रेरणेने आणि भूतकाळातील गौरवातून शक्तिप्रेरित झालेला असावा असं त्यांचं मत होतं. ...

असे होत देशभक्त विवेकानंद. विवेकानंद म्हणतात, "माझे देशभक्तीवर विश्वास आहे आणि देशभक्तीचे माझे स्वतःचे काही सिद्धान्त आहेत". विवेकानंदांच्या देशभक्तीच्या सिद्धान्तावर संखोल विचार करणे हे भारतीय युवकांच्या हाती आहे आणि त्याचा स्वीकार करणे किंवा न करणे त्यांच्यावरच अवलंबून आहे. ते जर स्वीकार करतील तर त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी त्यांना सिद्ध व्हावे लागेल ज्याकरिता एका विशिष्ट प्रकारच्या शिक्षणाची गरज आहे.

जप तपादी आध्यात्मिक साधनेमुळेच पूर्व कर्मांची बांधने तटातट तुटतात. परंतु प्रेमभक्तीचा अवलंब केल्याशिवाय प्रेमेश्वरप्राप्ती होऊ शकत नाही. जप तपादी आध्यात्मिक साधनांचे महत्त्व तुम्हाला ठाऊक आहे का ? यांच्यामुळे कर्मांद्रियांचा प्रभाव कमी होतो.

- श्री माँ सारदादेवी

रता ! तुझ्यासमोर हाच भयंकर धोका आहे - पाश्चात्यांचे अनुकरण करण्याची एवढी मोहीनी तुझ्यावर पडत आहे की चांगले काय व वाईट काय याचा निश्चय आता बुद्धी, विचार, विवेक वा शास्त्रे यांच्या साहाय्याने केल्या जात नाही. गोसावरीच्या तालुक्यातील या चालीरीतीची प्रशंसा करतील, किंवा त्यांना जे विचार

भक्तियोग

कुछ
संग्राह्य
पुस्तकें

संपुर्ण रामकृष्ण विवेकानंद साहित्य तथा अन्य आध्यात्मिक प्रकाशनो की जानकारी के लिए लिखे :

रामकृष्ण मठ (प्रकाशन)

रामकृष्ण आश्रम मार्ग, धन्तोली, नागपुर - ४४० ०१२